

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

Class No. 180P5.

Book No. 92.4.

N. L. 22.

INDIC-88-4 LNL486-88-7-68-80,000.

NATIONAL LIBRARY.

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 1 anna will be charged for each day the book is kept beyond

~~one month~~ *Two Weeks*

N. L. 44.

MGP C-8v-39 LNL/55-3-4-50-20,100:

सवितारायस्मृतिसंरक्षणायन्यमासा
वीमत्कुमारवरत्कुमाररायेष प्रवसिता
वीमदत्तकुमारमैत्रेयेष पर्यवेक्षिता च ।

श्रीः

* * *

पद्य

सटीकः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

श्रीश्रीवधिकर्षपुरमोक्षाभिनिर्दिष्टः ।

महोपाध्याय-साहित्यशास्त्रि —

श्रीशिवप्रसादकाव्यतीर्थभट्टाचार्य्यस्य सम्पादितः

अरचितटिप्पण्या समुद्भासितम् ।

राजमाहोदय-

वरिन्द्रानुसन्धानसमितिसदस्योमिश्रमादनेन

श्रीविमलाचरणमैत्रेयेण प्रकाशितः सः ।

कलिकाता-२ नं. वेणु-रो-ज्जित-

भारतमिहिरधले

वीमदत्तकुमारमैत्रेयेण सुदासितम् ।

Printed by Surveswar Bhattacharjee, at the Bharat Mihir Press,
2, Bethune Row, Calcutta.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोखामिहृतः अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

यन्मार्गो स्नाभीरुदेवनानामगुणकीर्त्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् यन्मार्गो यन्मार्गो
निर्विघ्नो परिसमाप्तिमाप्नुते ।

स्नानन्दरससदृशः कृष्णचेतन्यविग्रहो जयति ।

आपासरमपि कपया सुधया स्रपयाम्भूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः ।

पदैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

निखानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपवृक्षैतनः ।

लक्ष्मोप्राप्तपतिर्गदाधररसोक्तासी जगन्नाथभूः

साङ्गोपाङ्गसपार्थदः स दगतां देवः श्वेतोन्नतः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतिराम् ।

कृष्णारवाभ्यां सुदयकमसे प्रोक्षितमसे

गिरां नारे पारेण्डिमगङ्गे देवभवने ।

पुनानादृष्टा भाषा निवतशुचिना मोक्षमणिनाः

अदाइन्नाता माता निखिलजगतां काङ्क्षि रमताम् ॥

मेघधामोऽक्ष-नरक शम्भो भंसमाधुनैरामो

दीपकामाङ्कितसकलितकार-शङ्करिकामः ।

- (१) 'श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः' इति (क) (ख) इत्यन्तः. 'श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः' इति (ख) इत्यन्ते.
'श्रीश्रीराधाकृष्णभ्यां नमः' इति (क) इत्यन्ते ।

स जयति येन प्रभवति हृदि सुहृदां व्यञ्जनादृष्टिः ।

अतिशयितपदपदार्थो व्यनिरिव सुरलीधनिर्भुरारतिः (क) ॥ २

अतिरत्नाकारकः सर्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-
बोधानुसृत्यापारविधौ नमस्कार इति न्यायात् । सर्वोत्कर्षं दर्शयति—

पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वसुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो,
तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन
सुहृदां गोपाङ्गानां हृदि नेत्रे व्यञ्जना विमताञ्जना दृष्टिः प्रभवति,
आनन्दानुभूतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविमुकुटमणिः ओजस्रपूरतोन्मसी सक्तसञ्जोकाशं स्वयमेव टीकाभाह
(2)—पञ्चारम्भ इति । पञ्चकारः स्वयमेव अनुकृतपञ्चस्य समाप्तिर्विविधा भवति चतु-
र्दशैः । अंत्यवर्गमा विग्रहश्चेत्यविग्रहः, कथम्भूतः ? त्रयाः श्रीकृष्णभिन्नः । स अर्थति
सर्वोत्कर्षवचनं वर्धते । सोऽयो यो भवनानन्दरसस्वन स्वयमेव प्रत्यक्षः । यो भूमौ तिष्ठन्
पामरपर्यन्तं सुखया लपयत्युत्तार निमज्जयति स्म (3) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः प्रसनप्रसन्नचित्तमनुकारकारी

वंशोधारो भवतु शरणां रावकारिर्हृदिभ्यां ॥

समाधिचिह्नस्य सुलभ्यनो मनाङ्गनारायणस्यान्वयलब्धव्यक्तना ।

निधेयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रामत्तमसुखेन हि मौक्तिकारणी ॥

प्रवाचां प्राचां शरणिमुत्तमं कृतकत्वा भवेदिति ।

अथयति मम मतिर्मुं यथाङ्गोऽपि वाक्पुको जातः ॥

(क) नमस्कारशोकेनेतेन यन्वार्थोऽपि मनाङ्गं दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्य-
भाषितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयिततुरासुरप्रभाव'मिहादिप्रयोग-
दर्शनात् । यथमत्र रावकारिणोऽस्वीकारगौरवं परिहृत्यम् । सुरलीधनेः शब्दत्ववेदिनां
भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्फुटमेव । 'कावयमिकाङ्गनास्ति'ति न्यायात्
व्यञ्जनापरभाषो ऽङ्गः, पदपदार्थाचितत्वेऽपि सङ्गृह्येः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्यते ।
यहाह अतिकारः स्वयमेव—

यथायैः शब्दो वा तमसंसुपदधर्मेनीलतल्लार्थौ ।

अचक्षुः कावविज्ञेयः स व्यनिरिति स्वरिभिः कथितः । (१११ १)

(१) 'व्याख्यामाह' इति (क) (२) अचक्षुः पाठः ।

(३) 'अथवा हेतु राविकाऽस्मिन्नपि आनन्द आनन्ददायको यो रसः प्रसारकः सङ्गच्छतेनमाकाश-

यन्मयाभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—अभिरुचिरेति । अभिरुचस्तम-
काव्यतत्त्वं व्यञ्जयितुं यत् किमपि । स कीदृशः ? अतिव्यथितो पदपदार्थो
येन, पदपदार्थीतिरिक्त इत्यर्थः । बहु पश्यन्तीति मुख्य आलङ्कारिकाः,
तेषां हिमि ज्ञाने येन व्यञ्जनादितिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च अभिरुचौदमञ्ज । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराव्ययः

पथात् पश्यन्त्यय इदयगो बुद्धियुक्तमभ्यमास्यः । Sanakaracharyya—
Prapanchasastra-
Patala III. (Verse 43.)

वक्षस्तत्काङ्क्षति एवमप्रेरितो वर्णसङ्घः (ख) ॥

‘जि’ अभिरुचिरेति पराभार्यकजिपातुः सकर्मकः, अतस्तद्वाङ्मयार्थमाह—
जयतीति । खनिष्ठो बोधकर्मबोधस्तदनुकूलव्यापारी नमस्कार इति नमस्कारवचनम् ।
अतस्तु आपेक्षया उत्कर्षबोधकायै तुल्यवर्तिनेत्यतः आद्येन अस्मिन्पदकर्मबोधो जायते,
तदनुकूलव्यापारी (4) ‘जयती’ति प्रयोगः । तत्कर्तृर्गन्तव्यकारणमपि वाचनिकनमस्कार-
चिह्निरिति भावः । ‘पदं’ अवधितितानात्मानलक्ष्णाङ्गिर्वस्तुभिर्अभिधानात् ‘पद’शब्दोऽत्र
वेङ्कटादित्यादिप्रतिशेववाचकः । तथा ‘परायै’शब्दोऽपि वास्तववस्तुभ्यस्तन्मात्रमन्वेषणपर-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशाद्व्योऽतिशय उत्कर्षकादिशक्तिः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजसन्तापित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मणोऽपि वातुस्तुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वेङ्कटं अन्त्यामन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपेक्षया सुरलीचनी उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलीचनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मन्त्राद्यपेक्षया मन्त्रहास्योऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्त्रहास्यं दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयप्रत्युत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वेङ्कट-

(ख) चतुष्टयी शब्दानां प्रकृतिरिति दर्शयन् । स चोत्पत्तिप्रसूतः, वैश्वव्यापि-
भेदेऽनुभिः, बोधव्यापारविचारमालम्ब्य चातिशयं ज्ञेयव्याख्येऽनुभिर्न चोच्यते । अतो-
पत्तिप्रसूतमवबोधोऽयं बोधप्रत्यक्षमतोद्धारः । वैश्वरा शब्दनिष्पत्तिर्मात्रमा अतिशयोक्ता ।
व्योतितायां च पश्यन्ती सङ्गाः वामनवायिनी’ इत्यप्यभिज्ञो मार्गः । अथेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
मातृत्वविविधे प्रतीक्षायां मतमत्र आदरं तुलनीयम् ।

वित्तुलितम् अन्त्यैतत्वाङ्मयिभ्यः सन् भूमी जितं पातरमयेनं कपावपया बुधया खरमावधुवेत्यन्तः—
प्रवर्तिकाः पातः किरणं मुद्रितपुष्पं एव इत्यन्ते ।

(4) ‘आकाशे जयती’ति पाठः (क) (ख) (ग) (घ) उच्यते ।

तथापि सर्वोत्कर्षवशात्, तत एव वेदादिष्वप्येतिहः । तत्पूर्व, अति
 शीतमिति ह्यति शीतपदार्थो यस्मिन्, परम्परया सर्वपदादीनां सर्वेषां अभिरक्ष
 योक्तमिति भावः । अन्त्येनं धर्मया सर्वमिति धर्मज्ञो मोक्षो, तस्माः
 हतिः प्रपञ्चः वेन प्रभवतीति । सुष्ठुमी शान्तिनां शान्ति । सर्वोत्कर्ष-
 योक्तारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरबोक्तमर्थं शोति—

मोक्षसंशयानामौदी नानाविध एव स संसृ भावोनाम् ।

मेषिष्यप्रथमोदसंज्ञिसुमन्विषमत्कारो ॥ १ ॥

अथापि त्रय प्रवर्गाः । स इति सुरलीजनिः काव्यध्वनिर्वाद्यः । आद्ये
 भावनां अभिचारिप्रवर्तनी, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

अस्तिभूतानां इत्यादिनां न संतुर्गवेषात् न तुल्यः । तथाच सुरलीजनौ इत्यादिनां-
 कवेहेतुनामोत्कर्षवशादेव सिध्यति यदि वेदोक्तं प्रज्ञाभवे च सुरलीजनैर्न तिरुतीयाद्येप-
 न्नादिन तत्र तत्र इत्येतादृशीति, आद्येवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे चेतुमाह—
 वेन सुरलीजनिना मोक्षप्रदानां मेने विमतमङ्गनं यत्र, तथाभूता इति, अत्र
 प्रभवति । तयो च इत्यादिना एव धर्मपुरुषादींश्चिरोमविमूतस्य सुरलीजनैर्न तुल्य-
 मोक्षप्रदानेनोदसंज्ञा कल्प्यः, न तु वेदोक्तः । अथाभवे तु प्रेमयामाभ्यस्य मय्य एव भाव्येति
 भावः । यज्जन्तुभिर्विशं प्रतिपाद्यतुल्यकाव्यस्य तत्त्वं खल्वप्यम् । अतिप्रथितौ
 अतिप्रथितौ चरुवर्णौ वेन, परमदार्पण्यमतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिप्रथितौ चरु-
 पूर्विकं हीनायुः यज्जन्तुः । अथेव एव 'निष्ठातुल्यकर्षार्थकश्चेदकर्मकः परामर्श-
 तुल्यकर्षकः, तत्पदार्थाभिप्रायान्तरात् अतिप्रथितौ चरुवर्णौ वेन एव अर्थ-
 च धर्मोदसंज्ञेति, आद्येवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इत्' ज्ञाने ज्ञातारं निजि'कर्मरः ।

अथ योनिशोभेभर्त प्रभववर्तकीभूतनादेवञ्चत एव चरुवर्णतुल्यः । एवं
 चरुवर्णः, अथैव योनिः योनिः एवं, कर्षिताव्याद्यभिधातिव तेषां प्राकृत्यमेवोत्पत्तिः ।
 तन्मतेमार्गमार्ग- किञ्चित् । तदुक्तं योनिग्राह्ये । संसृ भावो नारी प्रभवः, सन्
 नातिविशेषोपदीति प्रथमस्तुष्टं प्रीतिश्चेत् 'परा' इति आख्या चरु तथाभूतो भवति,
 अथावन्तरं च एव चरुं चित्तं मेतिश्चेत् 'पञ्चमी' आख्या भवति, इति चरुमे 'मार्ग-
 मा'ऽन्तः, वहे कर्षे मवचेत् 'पञ्चमी' इति आख्या चरु तथाभूतः । प्रभववर्तकीभूतनादेव
 चरुपादुमवस्तु रोदनमये नातिप्रकारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—चरुवर्णोत्कर्ष-
 योक्तारितुल्यकाव्यञ्च वहे, तथाच नावादादेव चरुवर्णचित्तु नावकाव्यः प्रभवो

गोष्ठिकसंज्ञा गोपीकृताः, द्वितीयं गोष्ठीयः कुलं वशीदिशब्दं संलग्नीका,
तृतीयं गोष्ठीमदेवैतां चैव कुलसंज्ञा । शास्त्रं मित्रोभाषः, प्रथमो गोष्ठीः,
उदयः सङ्घः, सन्धिः सम्मानं, पञ्चमयेऽपि लोकात् ।

अस्मिन् पञ्चे शब्दाद्यैः प्राधान्येन तयोश्च सर्वद्वन्द्वत्वेन वशीनाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्वादनस्य चैवः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राक्तनं दृष्टयिष्यन् गोष्ठीयं शरीरादिकं द्वयमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव चात्मा किल रसौ

मुखा माधुर्याद्या उपमितिसुखोऽलङ्कृतिगणः ।

सुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषी

यदस्मिन् दोषः स्वाच्छवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वेदारादिसाध्यासाद्यैश्च परमप्रतिभो वशीसङ्घो वङ्घः सर्वो
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परंपर्यासाध्यासाः (५) च तु योगितामैव प्रत्यक्षी, च तु
सर्वव्याप्त्यपि बोध्यम् ।

अथ शास्त्रं सर्वोक्तैः कृतकमाह—तस्यापीति । वेदाद्यस्त्रिजपराधैर्विहितैस्तुल्यैश्च
संख्यं सर्वोक्तैः । सुप्तौ प्रत्ये जीवतया क्तिनी चक्षुर्भवेत् ततो निःस्वरत इति भावः ।
'सङ्घे'ति सङ्घात् सुप्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया कृतिर्भगवत्पुः प्रपञ्चः ध्वनं शास्त्रं
चैतन्यसमन्वितं प्राणिना ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । शरीरभयपञ्चः उदात्तः
शब्दध्वनिपञ्चो शास्त्रपञ्चः । तत्र काव्यस्य प्रायस्कृत्पञ्चादिव ध्वनेर्वापयोगितम्, कोटारा-
द्यस्त्रिजोत्पत्तिर्वाक्येन शास्त्रोपयोगित्वमिति बोध्यम् ॥१॥

उक्तमर्थं ध्वनेर्वाक्येन । अस्यापीति—शरीरध्वनिपञ्चध्वनिशास्त्रपञ्चपञ्चः पञ्चाः ।
सं ध्वनिर्वाक्येन भवति । अथाह शरीरध्वनिपञ्चं भाषायां ध्वनिचारिणात्मिकप्रभेदीनां
प्रायस्कारिणिः । तस्याच स ध्वनिभाषावका-भाषाशान्ति-भाषावका-भाषावका-रूपपुञ्जीः
सुसंस्थितः । इत्येव यथा स्वकार्यैः पुञ्जीः सुसंस्थितास्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतेभाष-

(५) वस्तुतस्तु मूलं 'काव्योपयोगित्वा'दिकोकाशयः पाठः । अतएव काव्यमेव
काव्योपयोगित्वं पर्यवक्ष्यम् । शास्त्रं वेदाङ्गत्वेन विच्छिन्ना काव्योपयोगित्वमिति
निष्कर्षस्तुमानम् । 'यतिपुरुषो होवा अगित्वा ये च दृष्टिता' इत्यादि ध्वनिकारकमत-
निष्कर्षोक्तिकार्यपञ्चः परमसाधारणित इत्यस्यम् ।

(५) 'वशाऽपञ्च तु' इति कुलं पाठः (६) पुनर्विषयं सर्वविधं पुनर्विषयं वक्ष्यते ।

यदि दोषो भवेत्तदा अवयवकटुताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु चुष्टः, रक्षानपक्षवर्धकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । चतो निर्दोष एवावो भवितु-
मर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति पञ्चस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दा-
दीनामनेनैव ज्ञानेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्त्तव्ये ।

अथ किन्नामस्य कार्यं यत्र सुखत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपीत्यायां
काव्यलक्षणमाह—

प्रावक्ष्यादिपुण्यैः सुगन्धिः प्रोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां कथितानि-
भाषादीनां प्रावक्ष्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां प्रावक्ष्यादिभिः ।
सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? मीज्जलजलनामोदो मीज्जलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये
शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिकर्त्तव्यं प्राप्नोत्या भवतः, स चासौ आमोदो वेति । वर्णस्य
प्राप्तिरत्र लक्षणमेव, तथाच समस्तलक्षणवर्धकं स्मृत्वा यत्नां काव्यालक्षणवर्धनास्तुचार-
कोष्ठा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वामदेवता परस्वती या कुलजलना, तामामोदयति ।
तौल्यामिति पञ्चम्येऽपि प्रावक्ष्यादेरेक एवार्थः ।

नम्रतमं यज्जो नादात्मकध्वनैर्व्यक्तं किं प्रयोजनमिच्छत आह—अस्मिन्निति । शब्दाद्य-
ध्वनित्वारात्मककाव्यस्य निरूपकत्वेऽस्मिन् यज्जो शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दा-
र्थयोः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन व्यर्थस्य तु वर्णयोधत्वेन वर्णमूलत्वं
ज्ञेयम् । वर्णानामु नादस्य रूपध्वनिमूलत्वेन नादप्रकल्प उद्दिष्टः कृतः । नादप्रकल्पे वर्णयो-
र्वर्णाणां मूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चातुर्यवेदम्प्रादयो सुखाः काव्य-
निष्ठमाधुर्याका एव । उपमितिद्वयमानं सुखमादिर्व्यस्य तथाभूतोपमाऽद्यकङ्कार एव
काव्यपुरुषस्यानङ्गुलिमकः कुलजाद्यकङ्कारवन्द्यः । गौडीप्रसूती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य
सुखसामग्रादिर्बौद्धव्यम् । परमः अलक्ष्यव्युक्तः काव्यपुरुषः । अवयवकटुताऽदिरेव दोषः,
न परः, तस्मादप्यः पूज्यतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र चेत् रक्षानपक्षवर्धकत्वादि ।
अमर्थेन कथिना पूज्यदोषोऽपि खलुतत्वात् न प्रवेष्टव्य इत्याह—सोऽपीति । स पूज्य-
दोषोऽपि हेवादि भवति तदा न दोषः । अतएवास्मै काव्यपुरुषो निर्दोष एव
भवितुमर्हतीति ।

पञ्चस्येति—तत्र च पञ्चकारेण उद्देश्यावयव एव कर्त्तव्य इत्यर्थः । अत्रासौ
यज्जलधारण एव । शब्दार्थध्वनिरसपुञ्जलङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य लक्षणज्ञो-
क्तोद्देशः कृतः । वर्णयोः वर्णाणां प्रथमतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः ।

कविवाङ्मनिर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वार्त्तिके (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतमित्यान्तरस्यापि । ‘वाङ्मनिर्मिति’रित्युक्ते व्याख्याद्विवेचनस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारण्यमनुकारकारिणी रचना हि निर्मितिः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवमुपासकद्वारं रसात्मकं श्रव्यार्थदुर्लभं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (७) ।

‘कविवाङ्म’शब्दे कविकृतत्वमत्रमात्रमेव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृत-
विस्मयिष्ठित्यस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्मनिर्मिति’रित्युक्ते कविनिर्मितव्याख्याद्विवेचनस्य यस्य
कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेष्यं देवम् । तेन ‘असाधारण-
चमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावनुवर्त्तनेऽष्टाश्रयार्थो-
भयत्वादि’विशेष्यं विनैव निर्माहः कृतः । अत्र तत्र दोषरहितं शुभरहितं च कावा-
भावे असाधारण्यचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्मनिर्मितिरूपकावयवस्य स्वर-
समन्वयः । दोषरहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस इव सतः स्थितमेव, ननु तत्तद्विशेष्यं लक्षणे
देवमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणसुत्यापत्तिः—तेनेति । दोषरहितौ
यस्यौ श्रव्यार्थौ काव्यम् । अथम्भौ श्रव्यार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेणलक्षणी
अवधारणाभावविशिष्टौ । तथा च तत्र लक्षणे लक्षणसमन्वयवार्थमनुकारविशिष्टां न निवेद्य-
नीयमिति भावः (७) । एवं च स्पष्टदोषाभाववत्त्वे सति तथा व्याख्याद्वयकद्वाराभ्यन्तरविशिष्टत्वे

(७) एतच्च काव्यप्रकाशकृतौ मङ्गलाचरणश्लोकस्य द्वौ प्रसङ्गं भागैर्महत्त्वम् ।
चेतलक्षणमेवान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् सङ्गाद्ये परस्परान्वयदोषविराजप्रसादस्य
श्रौद्धिरेव । द्वितीयः पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणौघस्य प्राधान्येन
सङ्गतां पर्यायानुश्लेषस्य नित्यत्वप्रयोजकत्वत्वात्, अत्र तु लक्षणे अङ्गकृता स्वयमेव
‘आत्मा किं रस’ इत्युचितस्य तत्त्वप्रत्येक्षानुश्लेषात्तेतत् सङ्गः । रचनाधामेव काव्यत्वे
स्वीयते ‘श्रव्यार्थदुर्लभं काव्य’मिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न अत्र शोभते ।
निष्कृतलक्षणस्वरसस्य काव्यप्रकाशलक्षणलोचनं कुर्वतो रमेककृतो विद्या लक्षणोक्तः ।
‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि श्रव्यनिष्ठत्वोच्यते’ति पक्षितराजमर्ष-
चारमिति च शेषम् ।

(6) ‘वार्त्तिके वाङ्मात्रस्यैव’ इति पाठः (७) (८) (९) इत्येवम् ।

(७) ‘तथा च लक्षणे’ इति वाङ्मनिर्मित्यस्य सत्यं न इत्युक्ते । तत्र, (८) इत्युक्ते न सत्यमर्थोक्तस्य

Vamana's Kavya-
lankara.

यस्य 'रीतिराका काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतेर्वैश्यान्वत्त्वात् । यत्तु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, चण्डीन्याययदोषप्रसक्तैः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणं वाक्
काव्यमिति परस्परान्वयम् । (8)

तत् साधूनां 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परान्वयदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव साध्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तस्मिन् रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तत्तत्त्वम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतिर्वैश्यान्वत्त्वम् । तथाच सदेहि मुञ्जालङ्कार-
मन्त्रविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरचमत्कार-
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णनं वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याययदोषवृत्तम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्यायय-
त्त्वम् । तथा अति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अतः
उभयोरेव (9) ज्ञानाद्यन्वादिदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

यत्तु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कवित्वे काव्यभिन्नत्वात्माकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितपदेनासाधारणचमत्कारकारिचमत्कारोऽर्थः पूर्वतन्तः, अतः
पिङ्गलकन्दोमञ्जरीदिक्पञ्चदशःशास्त्रोक्ततादृशचमत्काराणां काव्याकौशलेऽभावात् दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यतस्तत्काव्याकौशले पिङ्गलकन्देति
च निर्मितपदाद्येतादृशचमत्काराणां अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(१०) लोकोत्तरं शरद्वेवस्तदुर्घटदृष्टौ (२।१।८) किञ्चिद् विचल्यतया दृश्यते । तन्नाम
पाठः—

यस्य यन्मातुलो वार्तः खगुव्यस्ततश्चरः ।

नञ्जल्यन्मसि काला शशजल्लघुर्धरः ।

एतद्वक्तव्यतेऽप्यत्र काव्यत्वस्वापन्नं न दुष्टपदादम् । आद्येपात् विशिष्टदोषजननसुखेन
नूनमपि चमत्कारित्वम् । 'रति चारचमत्कार' इति पूर्वोक्तोक्तदिशा अत्र रथोद्योषक-
-

(8) (क) (ख) (ग) पुस्तकेषु 'यत्तु' इत्यस्य वाक्यं 'निरस्तः' इत्यस्य वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुस्तकेषु । यद्युक्तं 'उभयोरेवान्वादि पञ्चतरङ्गानां वाक्यम्' इति
अविदुषां वदति चेन्न ।

यथा काव्यत्वं नाम गोत्रादिवज्जातिरेव । यथा साक्षाद्यवयववतीषु गोत्रादिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्वनुगताकारा येनासाधारणधर्मो जायतिः स एव जातितत्त्वः कोऽप्यसाधारणधर्मो गोत्रं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सङ्घटयद्वयस्याद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्व जातिः । (छ)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ शका

यथा काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणात्तरमाह—अथवेति । अथानिः प्रतीतिः, येन गोत्ररूपसाधारणधर्मो जायं गौरयं गौरित्वनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्ररूपो धर्मो जातिः । तथानपि शब्दार्थसङ्घातस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । स तु गोत्रजातौ कलिकलौकादिधर्मैर्धामशुभप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सङ्घटयद्वयस्यादाः, तथाच सर्वत्र काव्ये सङ्घटयार्थं काव्यत्वरूपेणाशु-गता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकधर्मो निष्कलत्वलक्षादिकातिभिः काव्यत्वजातिः कङ्करीणां स्यात् । तथाहि कलाद्यभाववति केवलेकाक्षरघटितचित्तकाव्ये काव्यत्वं वर्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कच गतिर्वर्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कचजातिश्च वर्तते, अतः परस्परत्वत्वाभावसमानाधि-करणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपसाम्यहेतुः काव्यत्वजातिर्हेति वाच्यं (१०). यतो क्वचित् साङ्ख्येयं न जातिवाचकत्वं तन्मतमात्मन्यैवेति (छ), अतो न दोषः ।

मध्यमेव । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यत्वलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारशुक्लेन काव्यता यथाधोदृष्टीति नेषधरितश्लोके—

‘यस्य शौचिपतेः परार्द्धपरया कक्षौलताः संस्पृष्टा
प्रज्ञाचक्षुरवेष्यमाकृतिमिरप्रक्षाः क्षिताकीर्त्तयः ।
गीयन्ते खरमष्टमं कजयता जलिन बन्धोद्ग्रा-
न्तकानां प्रकरेण कूर्मैरमनीदुग्धोदधे रोषसि ॥

(छ) लक्षणे भद्रात्तरकल्पनं लक्षकलौ दुर्नलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातित्व-लोकारेव काव्यत्वलक्षणं न सङ्घटयकल्पमिदमपि प्रतिपादते । साङ्ख्येयस्य जातिवाचकत्वा-भावपक्षस्तु न सर्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षकलोप एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थसङ्घातसिद्धिर्जातिरेव, स तु कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थसङ्घातकचित्ते सङ्घाते स्वातन्त्र्यमर्हति ? अतो नेतव्यमेषम् ।

(१०) ‘इहेति न वाच्यं’ इति ‘(छ)’ ‘(न)’ पृथक्श्रीः वृत्तः पाठः ।

सवीजो हि कविर्ज्ञेयः स सञ्ज्ञागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशालो यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३ का (अ)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति शरोचकिनः सत्त्वशास्त्रवद्वारिचय'ति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सत्त्वशास्त्रवद्वारिचयः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

शरोचकिन एव कवयः । (३६)

ननु काव्यस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणासम्भवात् कव्यमालङ्कारिणे-
रलङ्कारशास्त्र उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्ष्यं क्रियते, तत्राह—अथेति । काव्यस्य
जातित्वेऽपि काव्यमिति परं धौमिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति याकरसहितं भवति,
अतस्तत्र कविलिङ्गाभाषा कवेर्लक्ष्यं सुसङ्गतमेवेति भावः । सञ्ज्ञागमकोविदोऽलङ्काराद्यनेक-
शास्त्राभिज्ञः । (३१)

एतेन पारिभाषिककविलक्षकरत्वेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । इयञ्चस्य
बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु विशुद्ध इव निश्चयेति नान्तः । शरोचकिन इति—
यथा 'समुद्रम'रा महान्तो जना चरन्स्कारिवरसवस्तुनि शरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(अ) 'सवीजः' 'सञ्ज्ञागमकोविदः' 'प्रतिभाशाली'ति विशेष्यामयादाचार्येदक्षिप्रोक्तं
काव्यसम्पत्तिदानभूतं कविकृतिरूपमखिलमायाति । उक्तं हि दक्षिणा—

नैसर्गिकी च प्रतिभा अतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दचाभिद्योगोऽस्याः कारकं काव्यसम्पदः ।

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे काव्यरोहभूतस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि प्रीत्यवर्णो जयदेवः—

प्रतिभैव अताभ्याससङ्कृता कविता प्रति ।

हेतुर्गुणसम्बन्धवीजकृतिर्लौतामिव ।

अ च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (३ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगत्तायः प्रतिभाया
इतरव्यवच्छिन्नायाः कारकत्वं निर्दिशति । अत्रैकदपि 'सवीज इत्येव कविकव्यमिति
निर्दिश्यन् एकस्यैव कारकत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरस-
लक्षणावैवात्म्यं इति कश्चित्, अन्तर्भावो वा तदित्यमरः । यदाह मर्दिमभङ्गलक्ष्मीति-
कोषे—

रसानुसुखशब्दाद्यैश्चिन्तास्त्रिमितयेतच्च ।

अथैव सत्त्वशास्त्राया प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ।

(३१) 'व' उच्यतेऽवचिकी पाठः । नैतद्व्याख्येन उच्यते ।

सवीज इत्येव कविज्ञचक्षुः, यन्मानि तु विशेषानि, सवीजः कवि-
रौह्यः स्यादित्यर्थः ।

किन्तुहीजे येन सवीज इति श्रेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रौह्य इति निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुश्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोर्विनाश कारयता ।

केचिदुक्तकविभवाः यदोपेक्षया युक्तानुसाररहितं च व्यकाशे (12) व्यरोचसिने
भवति । यथा च पञ्चवक्त्रमनङ्गितादिभोजिनो भवन्ति तथेव निरुक्तकवयो रौह-
यहितकाव्यास्वादका भवन्तीति विविधाः कवयो वामनचम्पका इत्यर्थः । यन्मानि
'यन्मासमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाप्राप्ती'ति पदानि विशेषव्यवधानेन, यं तु कविसम्प-
त्तयानि । तयाच सवीजः कविः कौटुम्भः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि श्रेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति—
विविध उत्पत्तिरूपं व्याख्यातुमशक्यम् । यस्य संस्कारविशेषस्य कारयता बोधः । तथा
च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादकोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कविर्ज्ञचक्षुःम् ।

या हि चक्षुर्भगवत्क्षतीवमिति गीयते ।

येन यास्तानुक्रोशेव भावोच्छेकात्परिचयः ॥

धरमरुमेव कविस्तेष्वरममुपादानं, यदुक्तमपि पुराणे—

अपारे काव्यसंभारे कविरेकः प्रख्यापितः ।

यथास्ते रौहसे विभं तथैवं परिवर्त्तते ॥

प्रह्वारी चेत् कविः काव्ये कासं रत्नमर्थं जगत् ।

स चेत् कविर्हीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥

अत्र प्रह्वारपदेन रत्न उपलक्ष्यते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यलोकलोचने ।

(अ) इकेषामर्थोऽर्थोनिर्मोषामन्यच्छायायोनिरितया निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
वक्तुं भट्टनामनेन सोपमज्ञेयौ विशदीकृतश्च काव्याकङ्कारकाम्बेनौ । अत्र चैमराजकृत-
कविकथाभरणे कविशिक्षाप्रसङ्गे कविविभक्त्यन्यासादुदाहार्या । या चेत् निर्दिष्टा—

ह्योपजीवी यदोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेद्य प्राप्तकवित्वजीवी खोकोदीत वा सुवचोपजीवः ॥

तत्र च व्यरोचसिना प्रतिभावताम् प्रशंस्य सुवचोपजीव इत्यभिप्रायात् ।

(12) 'काव्ये' इति पाठः (ख) (घ) (ङ) पुनश्चिन्त्यकम्बे ।

कासौ प्रतिभेत्ताह—

**Bhamah-
Isakara I.** प्रज्ञा नवनवोत्पन्न- (नयेव) शालीनौ प्रतिभा मता ॥५॥ का

नवोत्पन्नस्य काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तत्रेदानीह—

उत्तमं धनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अपरं तत्र निम्नं इति त्रिविधमादितः ॥ ६॥ का (अ)

अथमेव धनिः । वस्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्गे वाचाहनिर्मुधैः
Kavyaprakasa. I. 'कथित' इति काव्यस्यैव धनित्वं, तत्तु धनित्वमन्वाहनि-
रिति शङ्का, किम्वा अन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु अन्यत इद-
मिति कर्मसाधनमेव ।

तेन यदिमिहे काव्यास्मादिति बहुद्वे आस्मादनेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्कर्म-
लक्ष्यस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोत्पन्नशालीनौ नवनवार्थरचनायां वरणा प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

अनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यसुत्तमं भवति । तत्र धनौ मध्यमे इति काव्यं मध्यमं
भवति । धनौ निम्नं अपरं बहुद्वयस्यैव शीघ्रमप्रकटे इति अपरं निम्नं काव्यम् ।
ननु कोऽयं धनिवैशिष्ट्यं त्रिविधेन काव्यस्यापि त्रिविधस्य, तत्राह—यङ्गं यङ्गनाहतिषोऽयं
वस्तु धनिः । काव्यप्रकाशकलोके धनित्वस्यमाह—यत्किञ्चि । अस्मिन् काव्ये वाचात्
वाचाधर्मापेक्षया यङ्गनाहतिशयिनि उत्तमत्वे इति इदमुत्तमं काव्यं धनेर्धनिः कथित इति
काव्यस्यैव बहुनिमित्तकं तत्तु अथर्वतः, प्रामाणिकतायां काव्ये धनित्वव्यवहाराभावात् । अतः
काव्ये धनित्वप्रयोगो धनित्वमन्वाहनाद्यधिकत्वेन गौण एव, नतु वाचाधर्माप्रयोगः ।
नन्वेव काव्येनार्थो अन्यते शब्दत इति करणसाधनेन काव्येऽपि धनित्वस्य वाचाधर्माप्रयोग
इदं एवेत्याह—किञ्चेति । ननु काव्ये प्रामाणिकतायां न कदापि धनित्वस्य सुखाप्रयोगः,
अतो धनित्वं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेह वस्तु धनित्व इति कर्मसाधनमेव । अतएव
धनित्वस्य सुखाप्रयोगो यङ्गनाहति एव नतु काव्ये । काव्ये तु धनित्वमन्वाहनाद्यधिक
एवेत्ययं धनेर्धनिमाह—यत्तुतत्किञ्चि ।

(अ) निम्नं इति—अत्र शरीरं शब्दः वाचिकारिवाचरोमीतिः । निर्गच्छि काव्य-
तुच्छावः प्राणाः (धनित्वमिति यावत् धनित्वस्य इति यत्तुल्यता स्वयमवोक्तमात्र)—अतः,
अपरात् अत्र केवलं शब्दाधर्मापेक्षया स्वयमेव स्वरति तदर्थं काव्यम् । चित्तकाव्यमिति तस्य
प्रकाशकशक्तिवत्त्वात् । न तन्मूलं काव्यं, काव्याधुनारो कृताविति धनित्वः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव श्रुतमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ठ)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं भवति, तदा काव्यश्रुतमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति हे मध्यमावर पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यमश्रुतमं भवति, एवमेव मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

प्रमेषोदाहरणानि—

गौरीमर्चयितुं प्रसूनविचये श्रुतिनिदिष्टा हरिः

क्रीडाकाननमायता वयमहो मेघानमसाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यश्रुतमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति हे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्युदाहरणमाह—यदिति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथवा शब्दाद्ययोर्वैचित्र्यं वर्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याहेतोः श्रुतमोत्तमं भवतीत्याह—यदिति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वात्तन्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्च न (१३) चमत्कारो वर्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यश्रुतमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्याप्यन्ते सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः । काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र हे यातः पूर्वपूर्वताभिन्नत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र शब्दाद्यपेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षं सति उत्तमं काव्यं भवतीत्युदाहरणमाह—

विष्णुचोदयेवम् । चतुर्मासस्तु एवमिदमव्ययं यत्र शब्दचमत्कृतिसम्भवा ध्वन्यचमत्कृतिसत्त्वेन काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्तते, तस्यैवमव्ययस्यैव केचिदधमाश्रमकाव्यपथा स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । 'तद्विधमादित इति—पञ्चाशत्पदुक्तां मेघानां स्तोकारादादित इति । ध्वनेरिति कथञ्चा—श्रुतमेतत् । नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य सुस्मया वृत्त्या न भवतीति ।

(ठ) एवम् अङ्गवाच्यत्वापादकतविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमचेति श्रुतः काव्यं चतुर्धा भिद्यते । एतच्चतुर्धरेऽपि काव्यभेदाचत्वार एतन्नामाङ्कितानि एव स्वीकृतानि । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागृकश्रुत्याभूतचक्षुःमध्यमश्रुतमं यत्र

प्रेक्षोक्षाः परितस्तु कर्षककृताः प्रामाण्यं कर्मा दिशो

नो विप्रः प्रतिवेशवातिनि । गुरोः किं भावि सम्भाषितम् ॥ ४

यच्च वाच्यज्ञानि श्रीकृष्णसङ्गमनस्य सत्त्वमनस्यस्य सङ्गमनस्य वैशिष्ट्या-
दुत्तमत्वम् । (४)

मौरोमिति । श्रीकृष्णोऽयं सङ्गमिलनार्थं दृष्टावनमस्यो गता काचिद्वस्तुन्दरी योलाख्येन
सङ्गमिलनान् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तमेवागतं पङ्क्तिनीतिं प्रसिद्धां कामपि
प्रतिदेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुष्पचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगान्तर-
मगया सङ्गं पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखत्वादिकं दृष्ट्वा किं स्विददिश्यतेऽप्युनेन
सम्भोगचिह्नं कष्टकचनत्वेन वक्तुं न स्याद्ये स्वस्वमभिनयति । चक्षुर्निदिष्टा भवती हरिः
कौटकाकाननं दृष्टावनमगता । सेवागमनमेवमेव प्रामाण्यं कर्मा दिश इत्यनेन च श्रीकृष्णं
यद् गन्तुं च शक्तोमीतोऽतोऽहं मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-
वातिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भाषितं भावि कोऽशी सम्भावना भविष्यतीति व जाने ।
तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखत्ततश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विद्यति तदा त्वमेव साप्तिस्वेनो-
पपन्नस्य हे प्रतिवेशवातिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भाषितं तदेव मम सहादे
फलितमिदमपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेक्षोक्षाश्चलाः कष्टकचकृता
द्रव्येन श्रीकृष्णं दृष्ट्वागमनसमये मम कष्टकचकृतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अतः भावी
यः श्रीकृष्णसङ्गमनस्य सङ्गमनं सम्भवम् ।

अङ्गप्रमप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्षपूरमते मध्यममपि श्रुत्यर्थेचिन्तय
कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिष्टितानि सुतुदाभिदारी । मध्यमम् यच्च अङ्ग-
चमत्काराद्यमागविचरको वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् अगमचमत्-
कारप्रधानमेव । अथमम् यच्च श्रुत्यर्थमसृजितिसुपत्नीत्येवाद्यैचमसृजितः कथमपि भावते ।
कर्षपूरस्तु एवमिष्यत्येव अवरस्यापि काव्यस्य श्रुत्यर्थचमसृजितिसृजतया मध्यमावमिष्ट-
तीति विप्रः । तदुदाहृताधमकाव्यं जम्बूतुम्बूरीरिद्वदि श्रुत्यर्थमेव, न तत् काव्य-
तया जररीकियते ततोऽर्वाचीनेन सार्धकभावा पङ्क्तिराधेनेनकाव्यमनुमानम् । प्रकाश-
कविदाधरादा उत्तममध्यमावमेवेन त्रिधा काव्यभागमिष्टन्ति । आनन्दवर्द्धन-
विश्वनाथादिमते ध्वनिशुद्धीभूतयत्रो लभे एव काव्ये, नेतरत् । मङ्गिमभट्टादयस्तु अङ्ग-
पादकावाचकत्वकनविभागपरिणिं ज्ञात्वात्रियको यदाह मङ्गिमाहतो मङ्गिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये शुद्धीभूतयत्रोऽपीरेव चावत्त ।

प्रकर्षशालिनीं तर्हि यथैव ददो भवति ॥

(४) कोकोऽयं काश्चोरस्य प्राचीनख्यैकवे; विष्णुकाया; 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ।

अथमं यथा—

उत्तमस्य पुङ्गवस्य वनान्तः सतगमासि । कुक्षुमाय मतासीः ।

आयवुर्नैधुकरास्तत्र पचादुःखः परिमखी हि वरीतुम् ॥ १

Amarakosa—
Vanaussadhivarga.

अथ 'पुङ्गागे पुङ्गवस्तुङ्गः केचन' इत्यादिनोत्तमपुङ्गवस्य
प्रकटपुङ्गवस्य प्रत्ये पुङ्गवोत्तमस्य श्रीकृष्णस्येति व्यङ्ग्यमेव
कमुटम् । (७)

अथरं यथा—

अर्जतस्फूर्जर्जर्जनेर्जोरिवाहाः मोक्षद्विच्युदाभविषीसितायाः ।

अद्वावष्टौ विद्वता द्वाधवन्ते दन्तिभ्रान्ता सिङ्घवद्गोपाय ॥ १ ॥ (८)

अथ केवलं शब्दैश्चित्राद्भुतेर्निष्पन्द्भावाच्चावरत्वम् ।

धनेर्धन्यतरीदृगारो उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्थान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि वा मत्कृते ।

उत्तमस्य औष्ठस्य नागकेसर इति प्रसिद्धस्य पुष्पागस्य वनमध्ये पुष्पाणि तं मतासीः ।
अमराक्षय पचादावयुः । यतो हि निश्चितम् पुष्पागस्य परिमलकया चमरीतुं दुःशकः ।
श्रीकृष्णो तद्वत्तस्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः चमरीतुं दुःशकः । अत्र क्षेत्रप्राप्तमेव
व्यनेर्धन्यमतम् ।

अवरमिति—अर्जन् वक्षवान् स्फूर्ज् आठोपी यत्र तथाभूतेर्जर्जनेः करणेर्जोरिवाहा
मेवा अद्वावष्टौ प्रतिपद्यन्ते विद्वता चावन्तः वन्तः दन्तिभ्रान्ता श्रमाकारा इति हस्तिनः
प्रतिपद्यन्ते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेव सिङ्घवद्गोपाय गोपायुः आधवन्ते दोषान् कुर्वन्ति
दोषैश्चन्द्रस्य प्राचादेशः । अथभ्रान्ताः ? प्रकर्षेणोद्यन्ती वा विद्यन्ताया तया प्रकाशिता
आया दिङ् भेः ।

अथमिवावष्टौद्वये दशम्वी' इति 'वीरव्याकृतमाश्लिष्यन् परदण्डेन नक्षत्रजम्' इत्यन्तं
चन्द्रमैरसमपुङ्गवः सतः । उभयत्रापि एक एव वस्तुधनिकोव च अपिकाचमम् ।

(७) अगूढमुखोभूतकङ्कतया मध्यमं कायमेतत् । 'अर्धो मिदामपिहितः पिहितश्च
कश्चित् बौभाव्यमेती'ति वचनेन कमुटकङ्कतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(८) शब्दवन्त इत्यन्तमेवदशमः 'आत्मनेपदसिद्धिनि परकौपदिना कश्चिदि'त्यादिना
चममिभः । अनाहुप्राकप्रकर्षेणैव शब्द शब्दैश्चित्रा जायते । मधुमधुचरास्त्वमेतदिति वाचिज्-
वीसुदीटीकायां ककारान्दिवास्त्वायां निर्दिष्टम् ।

आसी दोर्घतरः सकण्टकपटं वक्षो मुखं भीरवं

का ते श्रीरसमञ्जसा सखि ! गतिर्दूरे रङः सुभुवान् (१४) * १.७ (ब)

यत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिवेति अभिरूपाः ।

अन्धोऽपि वक्रप्रकृतिप्रकरवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तदाहि प्रकरवन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकण्ठेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रानिव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रचीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । यदास्तथा समानतायाम्पक्षां तामपराधां कर्तुं (१५) तस्याः परीक्षासाधित्वासाध्यादि-भावभावकं, सख्याय श्रीसाध्वसकीपादिभावभावकमिति रक्ष्य एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, यत एवम्बिचसले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्र्योत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा क्षोडिकामावतारः

प्रचयरसयगोरः श्रीयमोदाकिशोरः ।

चरुचदचरुदीर्घापाङ्गभङ्गा सुरङ्गी-

रिव निखिलकञ्जाङ्गी रङ्गिणि । त्वं क यासि ॥ ८ । (त)

जायितुं ध्येन्दरो सखीं श्रीकण्ठवन्ततां कर्तुं सकण्टकस्थितपदकानयनमिवैव कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकण्ठेन सह सम्भोगानन्तरं सङ्गिकटे आसन्न कण्ठवाचो-सुखी तां प्रति समीक्षासमाह—यातेति । यद्यः सकण्टकपटं कण्टकविज्ञेन सह वर्धमानम् । हे सखि ! रङ्ग एकान्ते दूरे सुभुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्तथासा-दसमञ्जसं कृतमधुना यथात्तापि किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकण्ठेन वक्षोपभोगार्थम् । अन्धोऽपि अग्निः वक्रवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । अस्या

(ब) श्रीकोट्यं 'विशेषव्युत्पन्नं स्वनमट'मिच्छादि 'वापदं चातुर्मितो गतास्मि न पुनस्तस्याधमस्थानिक'मिच्छन्तं बहुशः अविकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः निवराभाहव-भमचक्रकवेः सुभाषिततुपनीय रचितः । सुसूक्तं खण्ड नेमयकारेण 'विजृम्भितं यक्ष विज्ज ध्वनेरिहं विदग्धनारीवहनं तदाकरं' इति ।

(ग) एवमादौपि पद्यानि साधुसमाख्याः श्रीश्रीकविकवैपूरस्य सुकलितसरसती-निखन्दभूतानि । यदि रसाद्यनुबन्धैरचितसौगण्डीरिमवहितवाङ्मयप्रपञ्च एवाहरमर्जति,

(१४) 'श्रीरसमञ्जसा हि भवति मेवा सखि सेरिचः' इति (ब) प्रकृते सुखदत्तः काव्यः ।

(१५) 'कानयनपदोक्तमिति (ब) (च) (द) प्रकृतेः पाठः ।

अथ शब्दार्थवैचित्र्येण वाचावतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

अनित्य—हे रक्षिणि ! कुतुबिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा सुखवती । क्व यासि ? तत्रैव यासि यत्र श्रीमन्नोदाकिशोरः निखिललज्जाङ्गीरस्वत् करोष । कथा ? अथचदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुगमालङ्कारिकापाङ्गभङ्गा वागुरालेन रूपकाङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा यासीति⁽¹⁶⁾ कथोऽर्थः, कोटिकाभागतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव यासीति अङ्गोऽर्थः । अत्राविज्ञासह मा कार्षीः, यतः प्रचयरसवशोरः प्रचयरसवशः प्रदः । भवजलधरधामेति स्वधामैव सर्वतस्मिन्मिरतुत्पाद्य निःपङ्कमलक्ष्मी भूत्वा विहरति । अतो लीकमीतिरपि न काम्येति पङ्क्त एव ध्वनेः पङ्क्ताः ।

शब्दार्थवैचित्र्येण मध्यमस्मोत्तमत्व' यथा—

विचितानि सुहृदा न यद्भीतान्मुचितासि निजमर्जरसेन ।

दीक्षितः कुलवधूवध्यागे वीक्षितः सखि ! क्व गन्तुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्ध्वन्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

अथ प्रेमासुखव्यप्रचरन्वभङ्गात् रासमेव लक्ष्येन अथ प्राक् पुच्छिः लतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समानतायामिति । परीक्षायाः सादः । अरक्षित्या श्रीलक्ष्मेन अथ कल्याणकृपाकारलोपनम् । सुधुर्वा दूरे गतिरवमङ्गलैक्येनाद्या, इत्यादि भावप्राप्त्यर्थं ध्वनेर्ध्वन्याः । अस्मात्वा वाध्यसं भर्ष, एतादृशमरिद्वन्द्वेन तमेव हेतुरिति प्रचयकोपच ।

नवीनमेवलोच धाम लालिबन्ध, तथा कोटिकाभ्यां व्यवतारा वस्तु, सौन्दर्या-
तिशयत्वेन त्वामवतारोत्तरीः । प्रचयरसवशं यद्भीरति इदानी, एवमन्तो यशोरा-
किशोरोदकापाङ्गभङ्गा निखिललज्जाङ्गीरस्वत् करोष—एत इदानीः कुरङ्गीरिवेति-
रिव । तस्मात् हे रक्षिणि । त्वं कुत यासि ? तत्र मा यासीति अस्मार्थेण वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यात् सादमेव । अयं वाचावर्थात् ध्वनेर्ध्वन्योत्कर्षोत्तमत्वम् । हे रक्षिणी-
लज्जा वाचा हे कुतुबिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरालं नमन्यतेत्यम् ।

तस्मिन् यद्वाचोराहिते लोके प्रकटो निवरासुपमोन्वय । माधुर्यैकजलेः र-अ-व-म-पङ्क्तै-
रन्तर्गतवर्षैकधा क्लृप्तपेरेण्यत्रावन्तुत्तावरेण पुष्पिता चातुप्राया रचनेन लक्षिता-
ल्लिका ।

(16) 'मा यासीति' (क) 'क्व' (ख) 'य' (ग) (घ) पुच्छितु अथवा पाठः ।

बन्धुवैचित्र्यद्वारा यथामित्यं दद्यात्—

आनन्दमय इति यत् सदा सत् का न गच्छति यदेव सुखीः ।

का न नन्दतमसि प्रचलितका जामनं चयति वा न चि सख ॥ १० (घ)

अथ धर्मेर्निष्पन्दतायामवरत्वेऽपि सम्भवत्यनु ।

वसः प्रभृत्येव फलं नास्ति केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णसुखसावयवकेसिपु ॥

चित्तस्थाभिनिवेशेन सान्द्रागन्दलवस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादुकाणामन्यथैव सः (५) ॥ ८ का.

श्रिचिन्तामनीति । हे सखि । बन्धनबन्धनस्य दशमं करामि मा कुर्मिति श्रिचिन्तामि
न यक्षीत्वानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मन्थितस्य चाक्षयं कः कर्तुं शक्नोतीति निष्पन्न-
रक्षीमोचिता चिन्तामि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारश्चरन्नेक्षितः । आनासाकं
श्रतचक्षुःश्रिचिन्तामन्ध्यानाहृत्य अतौतुसक्तेन तस्या तस्य दशमं कर्तुं, अपुना तु पितृ
सह मित्रकं विना तत्प्राप्ता न श्यास्यन्ति । सतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्तत्प्राप्त-
रक्षावैमस्याभिः बलीभिरेव तेन सह मित्रके यतवीचमिति ध्येन्वरीं प्रति बलीशामावाधो
भवति । अस्मिन् अनेर्गुह्यत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात बलीः कुलपतीरपि बली
मोक्षयितुं चम इति भवति । अस्मिन् वाक्चाह्विश्रित्यं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । अत्र सत् काननं हृद्यावनमिति, सत् काननमेव प्राप्य सा सुखीः
सुखमन्यति नन्दति न सन्ध्या भवति । सा सुन्दरी वीर्ये प्रथमार्धे वीर्या भोक्त-
वन्निता । त्रैलोक्यवारी का कुलाङ्गना तस्य ज्ञानस्थानं न भवति न धर्म भरीति ?
सुखमन्यति (१७) रमन्मयेति ध्वनिः, तत्प्राप्त्यर्थं एव यन्मनारी ।

(घ) अत्र चतुर्विधं पादेष्वद्वयमकम् । तेषु च शब्दवैविध्यप्रकृत्यन्वयकारः ।
सुखधन्यतो रम्यमेवेति टीकाकृतुद्विधा अङ्गगार्थक तथा न यथा वाच्यार्थक
वैविध्यम् । तथापि नात्राद्वयमिति ।

(६) कृतकाम्यतः प्रज्ञातमायतावध्यादिवत्प्र काचित् एव तन्मते अस्तिप्रकाशानन्द-
विष्णुना महासाहसोपरस्थ रचयिताभूः। उक्तं हि प्राचा भाषाणि—

असौं कालमो छेदु येन पदस्यं जनाह न ।

करोति कीर्तिं श्रीतिष्ठ साधुकायनिकथयन् (निवेदयन्) :

'काम्यं यशसिर्द्युज्यते' इत्यादीन्मेव केवलं न कसामि, अपि
Kavyaprakasa I.

तूत्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दः ।

॥ इत्यथकारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

'श्रीक' यशसिर्द्युज्यते' इति वदता काव्यप्रकाशकता काव्यनिर्मातव्यं यत् यशोऽर्ज-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि पञ्चतन्त्रं, स्वमते तु तत्तत्पक्षस्य सुखत्वात् तत्तत्तत्तुल्यं फलम् ।
तुल्यफलम् निर्मातव्यमपि श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृतं चित्तस्थानिनिर्देशेन चान्द्राभन्दमुच्यते
केवेत्याह—यथा इति । (18)

एवमपि काव्यमौमांसायाम् राजशेखरः—'पञ्चमी चाद्विज्यविद्ये'ति वायावरीयः । का
हि चतुष्टया (चान्द्राभन्दानुवादादीनाम्) अपि निरुद्धः । आभिर्चमैर्धौ यत् विद्यात्तु
विद्यानां विद्यात्वम्' इति । काव्यिहसम्भवभूत्यादिकृतप्रकृत्यैव भङ्गमयूरभङ्गवाकादिकृत-
पूर्णशतकचण्डोद्गतकाव्यौ यज्जलतुल्यप्रसन्नानन्दनयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां चानन्द-
इत्यावनपद्यावलीगोतमोदिन्द्रादिकाचानिबन्धेषु भक्तिरङ्गनिर्भरिणीप्रवाहस्य साम्प्रदायिक-
कवयः वा साक्षादेवोपलब्धः ; प्रकृतकाव्यलिङ्गि जगतो मातेषु गङ्गेषु च पापभ्यान्त्र
पुनरिति वद्वेयति च भवेदपि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव जगत्सुदिश
अन्याजोत्कारेणोक्तम्—

या कामारवती रवान् रचयितुं काचित् कवीनां नवा

वृद्धिर्था परिनिष्ठितार्थविषयोन्नेषा च वेपथ्वी ।

ते हे काव्यजनस्य दिग्गमखिलं निर्व्ययं यतो वयं

भान्ता केव च सत्यमभिप्रेयम् । तद्गच्छितुं सुखम् । इति

(18) 'समाप्तोऽयं प्रथमः किरणः' इति किरणटीकाशेषेऽत्र इत्यनेन कर्मणोऽप्युक्तम् । एवं विलोक-
निरवासी

इति बीजानवतम् । तेन भावस्य निवृत्त्यात्तदात्मकप्रतीकारस्य च निवृत्त्यं, कदाचित् पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य सर्वसमूहस्य च तथा । आकाशस्य निवृत्त्यवस्थे तद्गुणस्यापि निवृत्त्यं, गुणान्वयो ब्रह्ममिति गुणगुणिनोः समवाय-
सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनमेरुवाग्नेरवमहादेवामिच्छात्मनमिच्छात्मी । वस्तुतस्तु निवृत्त्यैव तेषामिच्छावसानादस्वीडः । उक्तञ्च 'नृचोति य इमं स्वीड'मिति द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रसारं द्वादशस्कन्धस्य पञ्चमसमाह - तथा चेति । अत्रार्थो यथा—
चतुर्भुजमन्त्रयो वृद्धि य आकाशस्तत्कालादोद्भूतः । यः कर्मपुटपिधानेन बीजवृत्ति-
निरोधार्थकदाचित्पि निवृत्त्यति विवर्तते । ततोद्भूतिरिति—निवृत्तुं विमानः अकारो-
कारमकारात्मक प्रतीकारः । अत्रस्तात् परमेश्वरात् प्रसङ्गः प्रकटं सख कः । ईदृशं
प्रकटञ्च एव वृद्धि प्रकाशमानः । ततोऽन्तरेत्यत्रार्थो यथा—तत्किञ्चिद्विद्वद्भारवर्धनो यमो-
क्त्यर्थं समाहारं भगवान्मन्त्रम् । तदात्मकस्य प्रतीकारात्मकस्य सर्वसमूहस्य तथा निवृत्त्यम् ।
शब्दस्य निवृत्त्ये प्रमाणमुक्ता वृत्तिमाह—आकाशस्त्विति । तद्वत्स्य तन्मानवृत्तिगुणस्य—
तथाच वो शुक्रः निवृत्त्यवस्थाने वर्तते न तु निवृत्ति भवति । अतएवाकाशवृत्तिविवर्तवृत्त्यादि-
संज्ञानां तद्वृत्तिसंयोगानाच्चातिवृत्त्येऽपि न चतिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तिमात्रात् ।
इत्यन्तरे इत्यादिष्वेवाप्रत्यक्षादयो भावमो गुणाः, अपि अन्तःकरकगुणा एव । परमात्मोऽपि
त्रयरेकोः अकाशाभाविप्रतिष्ठाः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमात्मनामज्ञानकचित्तमिहाभिज्ञ-
त्वमुक्तम् (4) । एवम् निवृत्तिक्काकावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । शुक्रा-
कयो ब्रह्ममिति ब्रह्मसामान्यलक्षकम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-
निवृत्त्युक्तयो निवृत्त्यवस्थं लक्ष्यमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां निवृत्त्येव हेतुना

समाहृतम् । आकाशवृत्तिविवर्तवृत्त्यादिसंज्ञानामाकाशवृत्तिसंयोगानाश्च विज्ञेय-
व्यवस्थेऽपि अत्यन्तद्विभावात् निवृत्त्यवस्थानवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तिमा-
भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे यति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संज्ञादीना-
माकाशमिमे इतिव्याख्यायि वर्तमानत्वात् अत्यन्तद्विभावादाकाशमात्रवृत्तिमाभावः ।

(ग) आकाशस्य निवृत्त्यवस्थमुपरिदार्ष्टिकतात् अत्रलिङ्गादेवावधीयम् । 'आकाशक-
लिङ्गात् (२१.१२५), 'आकाशे चाविज्ञेयात्' (२१.१२०) इति भगवद्विद्वत्पञ्चतन्त्रसंज्ञो-
क्तञ्च तत्रवद्विद्वत्पञ्चतन्त्रमात्रं सुप्रकटमेव तत् ।

तदन्तरो यथाकारो दधेत् शुक्रब्रह्मयोः । तेषु जातेषु सख्यः समवायः प्रतीचैव ।

इति समवायकथ्यतो यदास्य निवृत्त्ये तद्गुणस्य निवृत्त्यं भवतीत्यत्रिचमवधारणम् ।

(4)..... इतिवृत्त्येऽपि निवृत्त्यवस्थानवृत्तिगुणत्वमिति (क) (ख) (ग) (घ) इत्येतेषु चामी इत्येते ।

Vide Panyaraja-
Vakya-padiya-pra-
kasa I. 48.

आतएवैने जावालीः शब्दार्थमात्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवामिदो नित्यो बोधस्वभावः

शब्दार्थस्य आन्तरः स्फोट' (क) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasiṣṭha-
Rāmāyana—Nir-
vāṇa. II. 42 P

आतान्ममूकवधिरस्वान्तः स्त्रीयपराधमि ।

स्वाकशब्दार्थयोर्बोध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तस्मान्मुपपत्तिवाची प्रथमप्रेरकाभिरव्यवसाहभिव्यक्तानभिवाक्तिरूपावैव । वस्तुतस्तिति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां निरव्या रयेति त्रितोरन्तरपक्षमग्नोऽयं निरव्यो रर्थ आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवाहोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्याहदासुतत्वेनाप्रामाण्यमिति
न ब्रह्मबीजं, यतो दादृशस्त्वै स्फोटशब्दस्य अवयवमसोऽवेत्याह—उक्तचेति । आख्यायौ
यथा—ननु कोऽयौ परमेस्वरस्तत्ताह—यः परमेस्वर इममोद्धारमन्तःकरव्यमोत्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं ब्रह्मेति । (घ)

(क) अनाद्यः स्फुटीक्रियते सम्यक्स्फुटोकोदाहरणे, तत्र श्रीबीजव्यामित्ततटीकाप्रिय
य । लोकस्त्वैवम्—

ब्रह्मेति य इमं स्फोटं सुप्तयोनिं च मूल्याहम् । तेन वात्स्यायने यस्त वात्तिराकाश आत्मनः ।

बीजव्यामित्तव्यामिद्वैवम्—...ननु बीज एव तं ब्रह्मोक्तं, मेत्याह । सुप्तयोनिं कर्क-
पिधानादिना व्युत्पिन्नेऽपि योनिं सति । बीजस्तु करवाचीव्यामिद्वैव तदा योतिः,
तदुपलब्धस्तु तस्य परमात्मदारिकैवेति भावः ।

(ख) स्फोटात्को निरव्यवो नित्यः शब्दो अमन्त्रित्वं ब्रह्मैव । यवमपि हरिराह
ब्रह्मकार्क—

अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदन्तरम् । विवरं तैः सर्वभावेन प्रक्रिया असतो यतः । इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

वादस्य क्रमजातत्वात् पूर्णो नापरश्च यः । अक्षरः क्रमरूपेण भेदवानिव ज्ञायते । इति

ब्रह्मेति य इममिद्व्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्तत्त्वशब्दमवस्थाप्यलिङ्गतोक्षा ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । य च हृदयसो बुद्धिस्तु च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि आख्यानावसरे भाष्यप्रदीपोद्घोते वाग्विशेण—अविपदेनात्र
वेच्छरो, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकत्वादिको मध्यमावस्था आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मत्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्तेत्याद्य प्रवृत्तचित्तानाम्निं जन्मवा-
नित्तं शब्दविचारान् प्रवृत्तः यन् प्रवृत्ताह्वैते ब्रह्मस्यपि अनुपाद्यतामित्यादि च शब्द-
बीजभूमे दीक्षितः । गार्हपत्येऽप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटचिह्नित्वावनिचारे—

तत्र केचन वादायां स्फोटाभिप्लव्यधिरः । अनवेद्यव्यमितरे सातकां मेनिरे वरे । इति

वैशाखरक्षाशु वधिःस्नोडमाहुः (म) । तत्र पूर्वपूर्वर्षौवारणभिक्षा-
तत्प्राप्त्यन्तरारक्षितपरम्पर्यासंसारनिष्ठपदप्रयोगपदावस्थावचना संस्कोटः ।

अतएवैवं व्याचाराः शब्दः कार्यस्य शब्दार्थं तत्पन्तरेवोपकथ्यमानवेष्टानार्थं स्मृतम् ।
तत्र शब्दस्फोटोऽं शब्दप्रत्येकाङ्गः । तत्र त्रुट्यानी भवेति—निराशः न कस्यार्थः
अतएवभिन्न एव इत्यर्थः विज्ञो ज्ञापकस्यैव एवमत्र औकारः शब्दार्थवस्तुमानायां
प्रादुर्भावंकत्वात् शब्दार्थमर्थः । एतन्मते प्रत्येकाङ्गं वेदादीनां सर्वेषां शब्दिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपकथ्यमानत्वात् स प्रत्येक व्यापारः स्फोटोऽप्यत्र इत्यर्थः । प्रयोग
कदाचरत्वं यथा—अन्तरेवोपकथ्यमानविरहात् प्रत्येकं पक्षः कार्यव्यभिचिन्नावामभावात्
जीवान्तरेव एव सत एव शब्दार्थयोः परामर्शो जाते सति जीवव्यभिचय शब्दार्थस्य
व्यापारेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ चट्टेन जलमाशुदेति वाक्यमर्थं विना चट्टकरकजलमाशुदेत्यस्य श्रान्दोष-
वारणाय श्लोकोपर्यञ्जानसहितचरमवर्गज्ञानत्वेन (5) कारकत्वा पक्षधरा। एवं कति
द्वितीयेपर्यञ्जं ज्ञानकारणे प्रथमवर्गज्ञानस्य नाश्यादेरं क्रमेण चरमवर्गज्ञानकारणे पूर्व-
पूर्ववर्गज्ञानानां नाशत् कथं श्रान्दोषः? तथा विशदककतवर्गज्ञानात्तद्विश्रान्तजन्य-
वर्णकारादा श्रान्दोषोपापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैधाकरवानां समाधानं यथा—चट्टकरक-
जलमाशुदेत्यस्य श्रान्दोषं प्रति स्फोट एव कारकं, नतु तत्तद्वर्गज्ञानानां तादृश-
ज्ञानजन्यवर्णकाराणां वा कारकत्वम्। स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्ग-
ज्ञानान्तरं चट्टकरकजलमाशुदेत्यप्रतीतिर्न्यायते तादृशचरमवर्गज्ञानविहीनोपचारक-

(च) वैवाकरवा भाष्यहरादयः । यदाह स्मृतमेव भाष्यकारस्य परस्मैभाष्ये भिन्नत्वाप-
कारकत्वेन ध्वनिः स्मोटस्प्रशब्दयुक्तत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘इव’ तर्हि स्मोटः प्रशब्दः ।
ध्वनिः प्रशब्दयुक्तः । कथम् ? भेदाभावात् इति । तत्र केचित्—एवं तर्हीति यदाभिन्नप्राप्ते
चक्षिस्मोटोक्तं विवक्षितः । स च निवृत्तः । एतच्च वैवाचारितयैव तत्र पक्षप्राप्त्या
विचारितमिति तत्र एव बोद्धव्यम् । नागप्रस्थित्यं विग्रहयामास—यत्नेह बोध्यम्—
एक एव स्मोटश्चासौ वैवाचारप्रवेशाभिधानतः । ध्वनिः प्रशब्दयुक्त इति ध्वनौ ध्वनिप्रशब्देन
यत्नो वैवाचारध्वनिः । ... वैवाचारध्वनिस्मोटयोः प्रमादभाह—तदुक्तं इति वा,—

अथोदका ग्राहणे चैतुः प्राक्तनो अनिरिच्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैज्ञतं प्रतिपाद्यते । इति

‘ममृतसु माचकता सकोटेकमिका । तत्र चाद्यौ पद्याः—एवमशोकः स्यादिति ।

(5) 'महाप्रलय' शीलाभिवान् महाप्रलयस्य प्रत्येकवर्षादेकं च प्रलयोऽयम् इति (३); (४)

पुनर्विपादः ।

एवं पूर्वपूर्ववर्तीभारवाभिवाक्यतत्तत्परिष्कारसङ्कतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्मैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयसङ्गं शब्दमन्त्रः ।

Vide citation by
Panyaraja-Vakya-
padhyaprakasa—
II. 28.

तथाच 'एक एव नित्यः पदमिच्छद्गो वाक्याभि-
वाङ्गोऽस्फोटो व्यतिस्फोटो जातिस्फोटो बहोरूपः'

जातिविशेषः । यत्तु चटकरवचनाङ्गरविवेकशान्दवृत्तिभाष्यप्रत्ययान्वितान्वित-
जनकतावच्छेदकतया विदुः । न च आद्यमतसिद्धतादृशादुपूर्वार्थवच्छिन्न (6)—चरमपद-
ज्ञानमन्त्रेव कारकत्वं कथं न लीक्रियते, अथ स्फोटस्फुटनकर्मस्फोटोकारेति वाच्यम्—
आद्यपूर्वार्थवृत्तिसम्यक् कारकतावच्छेदकत्वे महाभौरवात् । तथाच चोपरवाक्यव-
हितोत्तरटोकारव्यवृत्तितादुपूर्वार्थरीरे तद्व्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्तुल्यार्थसाधिकारव्यव-
र्थापनधिकारकत्वे सति तत्तुल्यार्थसाधिकारव्यवस्था, एतादृशापन्यायवहितोत्तरत्ववृत्ति-
गुणव्यवस्था कारकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं चटेन जनमाहरेति, क्लं चटेनाहरेति
द्विविधादुपूर्वार्थवृत्तिस्य कारकत्वे परस्परव्यभिचारवारक्याय कारकवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदेन निवेद्यनीयमिति कार्यतावच्छेदेऽपि महाभौरवप्रसङ्गः । यस्मात्ते साहचर्यं
न जातिवाक्यं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैवाकरव्यवस्थायां चापीयः, अतस्त्वानव-
सुपन्वसति—

वैवाकरव्यवस्था—तत्तु वैवाकरव्यवस्था पूर्वपूर्ववर्तीभारवाभिवाक्यतत्तुकारक-
संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्तीभारवाव्यवहितोत्तरवृत्तितादुपूर्वार्थवृत्तिः । तथाच
तादृशादुपूर्वार्थवृत्तिचरमपदस्य संस्कारचरमपदस्य ज्ञानम् । तस्मिन्पदस्यैकपदार्थ-
प्रकाशकतेरप्यस्य बहुपदार्थो यथा—तादृशादुपूर्वार्थवृत्तिचरमपदस्य ज्ञानविष्टपदस्यपदार्थ-
बोधनकतावच्छेदकमर्थः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु वतएवान्तरपदस्फोटवृत्तिमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
जन्मं पदस्फोटवाक्यस्फोटजन्मं शब्दमन्त्रः ।

तथा चेति—अन्तेः स्फोटः भाष्यप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अत्रापदस्फोटस्फोटकत्वान्वयस्फोट इत्यं पद व्यतिस्फोटः, ज्योपदवाक्य-
भेदेन निविधौ जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे कृतः । समासेनोक्ता
जातिवाक्योक्तित्वं शब्दार्थरत्ने ताराकाचतर्कवाचसतिपारेः—'तस्मै वक्तव्यं प्रत्युच्चारक-
मन्त्रवा प्रतीयमानतया अनिश्चितेन आशुविनाशित्वाच्च तेषां मेतनावच्छेदेन तत्-
बहुपदवाक्यापि वृत्तान्तिनामन्त्रेण प्रत्येकं वक्तव्यं इत्यै अभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्तीदुभवाहित-
संस्कारोक्तवति अन्तर्भावकनितपरिपाकशक्तिवि कृदमे चर्तति बहुदीयमानका

(6) 'पूर्वविश्लेषे' (च) इत्यने, 'पूर्वविश्लेषे' (ख) इत्यने, 'पूर्वविश्लेषे' (ग) इत्यने, 'पूर्वविश्लेषे' (घ) इत्यने वाकः ।

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । अस्मिन्स्फोटपुरस्कारेण चातिस्फोटः । अतः

आहुः—तुभ्यंवाचरथैरिति काव्यप्रकाशकतः ।

तमन्वे न सङ्गते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णानुभवतत्परमवर्णसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसङ्कततत्परमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
बहुबानुसङ्गीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसङ्कततत्परमवर्णसम्बन्धेन ओत्तेषु युगपदेव सदसदनेकवर्णवलाङ्घिनी पश्यतीतिर्न्यस्यते । सङ्कारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिविष्टस्फोटत्वस्यो (७) ध्वनीं निवः व्यक्तकः यदाभिव्यङ्गात् । एवं सङ्घा-
नेकपदव्यतिमङ्गावस्फोट एव चातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच अस्मिन्स्फोटकहित-
चातिस्फोट एव महावाक्यव्यञ्ज्यान्वबोधो कारयन् । अतो वैवाचरजमतस्तु ध्वनीतुकरादेव
काव्यप्रकाशकतापि बुधशब्देन वैवाचरज एवोक्त इत्याहुः—अत आहुरिति ।

अतः पूर्वपूर्ववर्णानुभवतत्परमवर्णस्य अवयवनिव्यञ्ज्यान्वकावे पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव श्रान्दबोधः, स्वीकरबोधः, अतो न होय इत्याहुः—
तमिति । तं स्फोटमन्वे अज्ञान सङ्गता इति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवतः पृथक्त्व
तत्परमवर्णसम्बन्धेन ओत्तेषु युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णाङ्गाङ्घिनी पश्यतीतिर्न्यास्यते,
तदनन्तरं वाक्यार्धविषयकश्रान्दबोधो जायते । ओत्तेषु लोहश्रेण? पश्यन्तुपत्तिजनको
यः समयस्तस्य यदर्थं ज्ञानं, तदनुसङ्गीतेन तत्पुनःसङ्कतेनेत्यर्थः । तथाच 'न कोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भाषते' इति मौर्मासकमतामुकारेण कालस्यापि विषय-
विषया कारित्वसुखम् । तत्र उच्यते—सङ्कारोति । कोऽर्थं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य निव्यञ्ज्या तन्नेव निव्यञ्ज्यान्वस्य बोध्यतया उक्तिमजसृष्टमिति ।
स्फुटाते व्यन्यते ध्वनिरिति स्फोटो ध्वनीभिव्यङ्गात्, स्फुटीभवत्तत्परादेव इति स्फोटश्रान्दार्थ-
तुभयथा निराहुः । एवं पदाभिव्यङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्गाचाति-
स्फोटस्वीकारो न व्याहृतः । अनेकवर्णानां श्रान्तावच्छेदकतापेक्षया एवस्यैव चातिव्य-
स्फोटत्वस्य श्रान्तावच्छेदकत्वकल्पने जायदमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निव्यञ्ज्यतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णव्यवयवा न च । वाक्यात् पदानामन्वयः' प्रविदेको न वाच्यः ।

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्मितिः' इति च ।

लोमहर्षणेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र वाक्यमात्रं भोजयन्तिचातुर्व्यस्तुमुभि-
र्नैवधम् । प्रपञ्चितचेतसु दृक्त्वस्मिन्नेव वाक्यपदीयारौ । यत्तवाहुस्तुमपाज्ञान निर्दिष्टमिति ।

(७) तत्परमवर्णज्ञानव्यक्तिविष्टस्फोटत्वस्य इति (क) (ग) उच्यते। पाठो न सङ्गच्छते।

Sarvadarsana-
samgraha-Panini-
darsana.

“न च व्याससमावाच्यामन्तः प्रसारोद्दिष्टः । तस्यावर्धनीं
वाचकत्वाद्युपपत्तौ यथावर्धप्रतीतिः । न एव स्कोटो
वर्धतिरिति । वर्धनीमित्युक्त्यर्थप्रत्यायको नित्य एवेति । वर्धनीतिरपि ।
स्कोटानङ्गीकारे सर्व एव संस्कारा विवृण्वन्ता एव सन्तः । यदन्वयवर्ध-
प्रतीतौ न भङ्गवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षोद्भवतीत्यापि पूर्वान्वया
स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्धनीयमादिनी पदप्रतीतिः । नोद्देशे च चक्षते ।
सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तमि संस्कारजनितकृतिविधिवत्त्वात्,
नोद्देशे च सदसदनेकवर्धनीयमादिनामावाचः । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं धर्मं, तदर्थे
संस्कारजन्यतया इदमर्थे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणव्यवस्थान्नकत्वात् । न
च तदर्थेऽपि चक्षुः करणं, तस्य सञ्चितवर्धितया तदभावात् । नापीदमर्थे

वाक्यादनवविशिष्टोपदायैव प्रतीतिरित्यत्र सर्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । वर्धनीति-
प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलयकारस्य कारकत्वेऽन्यवर्धनीयकारस्य वैधर्मापत्तिः, केव-
लकारोच्चारणात् शब्दबोधोपपत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्धनीयस्य ज्ञानानामेकसा-
धनेन द्वितीयपक्षोऽपि विरक्तः । तस्मात् पदचक्षुःशब्दबोधान्वाद्युपपत्त्या स्कोटः
विश्व इत्यन्वयाद्युपपत्तिरेवान् प्रमाणम्—यथा स्कोटो (४) देवदत्तो दिवा न सुखं
इत्यत्र यौनत्वान्वाद्युपपत्तिप्रमाणेन शक्तिभोजितविधिः । नापि वर्धनीयस्य ज्ञानानां
तादृशज्ञानमन्तसंस्काराणां वा कारकत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विश्वकारकानां ज्ञानात्
संस्काराणां शब्दबोधोपपत्तिरित्याह—स्कोटानङ्गीकार इति । यत्र सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञानात्मकत्वाद्युपपत्त्यर्थं दृष्टान्तीकृत अवयवविषयव्यवस्थामर्थज्ञानेऽप्यतीतवर्धनी-
यसंस्कारवशाज्ज्ञानसुक्तं तदपि वृष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-
मेवाविश्वमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञानं तद्देशतत्कालकथा आसीता पूर्वान्वया न
स्फुरति, न वा शब्दार्थे नोद्देशातीतवर्धनीयमादिनी चरमवर्धनविषयकप्रतीतिर्भवति । तत्र
चेत्तुः—सोऽयमिति—तस्मातीतदेशकालकथतयाः स्मरणं, चक्षुःसञ्चितवर्धितवर्धनीय

वेदान्तादिर्वर्धनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादाद्ये यदि तावदेयाकदम्बमर्त धीरमाजोऽप्यति ।
अत्रार्थे ‘तस्मात् वर्धनीयमोः चमो हीनः न तेनैकचोऽपि भवतीति न्यायात्.....नातिरिक्त-
स्कोटकल्पनवकल्पत इति चेत् तदेतत् काष्ठकृशाचकल्पनकल्पनं विश्वव्याप्यवपत्तिरिति
‘तस्यावर्धनीं वाचकत्वाद्युपपत्तौ स्कोटोऽभ्युपगम्य’ इत्यन्तः पौष्टिविशिष्टेन प्रस्तावोऽयः सर्व-
इत्यन्वयवर्धनीयो दृष्टव्य इत्यन्वयमिति चकारमाहमेन ।

(४) ‘चोमो ईकवच’ इति सुप्रवृत्तकं वाक्यं ।

संस्कारः, अक्षुरन्वयान्तिरेवास्तुविधानात् अक्षरहेतुव्यवसायाभावात् । तेन स्फोट एवास्तीत्यर्थे इति शेषाकारणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्वयादसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिक्रियामपाठेऽपि शेषसंस्कारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽतुलोमसंस्कारवत्त्वेन पटं व्युत्पादयन्ति, अन्वया भेदे न स्यात् (७) (ज) ।

साध्यसाधुतयाद्योऽपि—११ वा ।

साध्यो वर्णकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च वेधा भवति । किञ्चाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत मूढतत्त्वमुताहो वेद-प्रकाशमिति ज्ञानरसमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदं प्रदायेत्येकं ज्ञानम्, यत्तत्ताशे चक्षुः-धनिकर्माभावेन चानुवप्रपद्ये तस्य भानसम्भवात्, यत्तत्तातेऽकौकिकचक्रिकर्मव्यञ्जान-मन्त्रसाधाः प्रजापतिज्ञानक्रीकारादिति । बापीरुमंश इति—यथा तत्ताशे संस्कारप्रभा-वकारणं तद्वैरुमंशेऽपि साध्यमिति न सम्भवति । रदुमंशे चक्षुःधनिकर्मवत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नैकान्वयव्यतिरेकात्, कतिजनकक्षेदं प्रदायेत्याहुर्भावाभावात् ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामाहुर्पूर्वरहितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णकारणानां क्रमेण परस्परसाधुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शब्दबोधकारित्वं कारव्यतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच साधुसाधुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानवत्त्वे तत्तादर्थ्यं शब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिरुक्तातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा ज्ञातिस्तत्तादर्थ्यविशेषकशब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा छन्दारविमरयादिचम्पतावच्छेदकतया वृत्तिनिरुक्तातिविशेषस्य चिद्विस्तारद्वयमपि तत्तावच्छेदबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिरुक्तातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्वया स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एव तत्तादर्थ्यज्ञानजनकशब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमातृत्वरं 'शब्द इति चेन्नातः अभवात्, यत्तच्छाश्वताभावात्' (१/१/१८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाद्वयवच्छेदरवाक्यतो ज्ञेयं । 'अत्रापि समस्तवर्णप्रत्यक्षमर्थे यथा क्रमाहुरोधिष्व एव विपीलिकाः पक्ष्तिवृद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमाहुरोधिष्व एव वक्षाः पक्ष्तिमारोहन्ति । तत्र वक्षानामविशेषेऽपि क्रमविशेषज्ञता पक्षविशेषप्रतिपत्तिर्न विवक्ष्यते' इति शारोरकभाष्यम् । मामत्यादिषु चेतु प्रपञ्चनमिति तत्र एव ब्रह्मम् । यस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नचिह्नान्तात्मनिति स्थितिः । अतो वाचार्थविधातः ।

(७) 'अन्वय' इति पठे '(७)' '(७)' पृथक्सम्बन्धेन ।

वाक्यत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चकारादिप्रत्ययसंस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परस्परसंस्कृतस्य, तृतीयेऽकदादिकृतसंस्कृत-
शब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन आकरचप्रचीतत्वं साधुत्वमिति ।
तथा सति द्वित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि द्वित्योऽयं चतित्योऽयमिति
विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावोप्रच्यतीनां, भ्रान्तप्रचीतत्वात् । तथापि
तेर्यद्वावहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्सारितमोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु
अज्ञपरम्परामातसंस्कारादेव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधुशब्देन
तत्तद्व्याकरणप्रचीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च खरोवरवाचकस्य वरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि खरोवरबोधः
स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—
प्रत्येकस्यैवान्वयसंस्कारोऽस्त्रीत्वर्थः । न निवि—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वयां अतुलोम-
संस्कारत्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः ।
अन्यथा अतुलोमप्रतिलोमपदान्वाभेकबोधस्त्रीकारे रसवरःपदान्वा अनित्यबोधयोर्मदीदीन-
पदान्वा अनित्यबोधयोः भेदे न स्यादित्यर्थः ।

सङ्गतत्वं क्षिप्तत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचकारादिप्रत्ययस्येवार्थः । प्रत्यय-
संस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैतद्विद्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्-
पत्ताविति । आकरवनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव द्वित्यादिशब्दानां प्रकृति-
प्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्ताविति द्वित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिवाचिकेन आकरवविभक्त्य-
संख्येयः । अतिति—अथा अदृष्टातोर्वहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः,
'नामवाच्योर्वचः प्रयोगः' इति सत्वात्, तथैवान् केवलमाशब्दोक्तपञ्चार्यकप्रत्ययेन 'माव'इति
प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावो' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रचीत इव । ननु कथं भ्रान्तोक्त-
'गावो'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तेरसाधु-
पदैरसाधुशब्दसारितसाधुशब्दादिज्ञानां शब्दबोधः । अज्ञानामविशिष्टदर्शनामज्ञपरम्परा-
प्राप्त'गावो'शब्दादेव शब्दबोधः । नाटकदौ विशिष्टदर्शनां गौर्देविकादिप्राकृतशब्दः
साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधुशब्देन साधुचरितत्वे तत्प्रत्ययसंस्कृतकृतेपरवाकर-
प्रचीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

चातिरिति—आकाशविद्याशक्तत्वेन चाप्यवसृजुर्ब्रह्मा भवति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) बहुतस्य साधुसमवाचकवद्गौरीति भेदेनैवार्थं प्राकृतभावोक्तशब्दानाम् । तत्र
कच-कचा-कवरोक्तादिप्राकृतशब्दाः, शिष्टप्रयोगादिरव्याहितव्याकरवचनसहस्रोदितत्वाच्च
चाप्यव इव ।

मुख्यो वाच्यव्यक्तिः ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३ का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाच्यः, यस्तु सङ्केतमेवार्थं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वर्यमीश्वरकृतं, चक्रादादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वर्यं प्रति-
मुख्यता । (८)

सङ्केत ईश्वरेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकत्वं सङ्केतः स्यात् । तथाहि बहिर्-
वृद्धीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्तु क्ते मध्यमवृद्धे बन्धु-
कीवादिमत्तं व्यक्तिविशेषं स्वानात् स्वानाम्तरं गमयति सति घटशब्देनेह शरी-
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तादेव घटशब्दव्यक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनश्चोक्तैव
प्रतीतिवलात् कृत्यवस्तुघटकीभूतनागावयववृत्तिवृत्त्यन्वयमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-
रिक्तस्वतन्त्रावयविकीभावात् घटशब्दातिर्नावावयववृत्तिरेव, तन्नात्मनात्मना कृत्यव्यमपि
जातिरेवेति शब्दं समञ्जसम् ।

नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्वं उक्तेऽस्माद्विस्तृतसङ्केतविशिष्टस्य कृत्यादि-
शब्दस्यैव शक्तसङ्केताभावात् मुख्यत्वं शक्तेरभावेन शब्दव्यवस्थानुपपत्त्यादिव्यक्तत्वमपि न
बन्धयतीत्यत आह—अस्मादादौति । नयमे कृत्यादितत्त्वतुल्यमात्रवाचकत्वे स्वर्यं
प्रतीयकारिकमुख्यता । अथार्थमुख्यत्वकारणम् (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव
बोधम् । तद्विभक्तिरिति—घटाद्विभक्तः घटादिकविभक्तो घट एव ; तादृशस्यैव निवेशस्तु
अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वत्वाधारकत्वचये निवेशनीयं, तादृशस्यैव निवेशे

(८) ईश्वरेच्छाकृत्पक्षे सङ्केतस्य प्रकृत्यन्वयप्रतीतिरिति नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थे
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

‘अर्थवान् स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य शब्दाश्च पृथक् संख्याश्च निमित्ते ।’

अत्रोक्तमेतत् ‘वेदपूर्विकेन कृतिः’ ‘यस्य निःशक्तिं वेद’ इत्याद्यादिकमन्तमाह्वयार्थः ।
यस्तुतस्तु न केवलं कृत्यवृत्त्यादयश्चापि तु सर्वे एव शब्दा अस्मादादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ऐश्वर्यं, भावानामात्मन्यात्, भावविशेषकं ऐश्वर्यकृतानादिसाध्यसङ्केतधारणार्थं
मौदवाचनोक्तिरिति भावात्तत्त्वविदः कीदृशः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिन्तमानं वक्तुं
चेत्, तदा वाच्यत्वापात इति सर्वमवदातम् ।

(१०) ‘अवयवसुखानुपपत्तिरिति पाठः (ग) (घ) पुनस्तयोः ।

पटमानवेत्तुपुत्रो तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तस्यैव तस्मिन् नयति सति पुनः
 सोऽपि घटाद्विभक्तः पटः पटाद्विभक्तो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटविभक्तो
 घटः अपटविभक्तः पटश्चेत्त्वयोपकारेण निश्चितम् पुनस्त्येनैव घटात्पुनरं पटात्पुनर-
 न्नामयेत्पुत्रो तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसृष्ट्यौ घटपटावागयति सति
 पुनरयं संश्लेषे—अहो घटपटमन्दो न व्यक्तिविशेषविवक्षकसङ्केतो, यत एतो
 पूर्वघटपटतो विभक्तौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः
 यद्यथादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगादिभ्रान्तं ज्ञायत इति निश्चित्य
 जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्विभक्तिविशेषाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं
 यथा नोः साक्षादिमत्त्वम् ।

योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५ का (४)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूपाः पङ्कजादयः । पङ्काजमे-
 र्क-प्रत्ययेन (११) पङ्कजनिकर्तृभिर्वायकेन योगेनापि पञ्चार्थ एव प्रतिपद्यते,
 प्रयोजनाभावात् औरवप्रयोजकम् । तथा च तद्भूतित्वे सति तत्स्तिरावृत्तित्वं तदसाधारण-
 न्यायमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—साक्षात् शलकम्बलादिर्गोभिर्न न वर्तते, शक्तिं वर्तते
 च, अतो गोरसाधारणत्वमर्थः साक्षादिः ।

योगरूपा इति—ननु पञ्चशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पङ्कजं कथं शक्यतामन्वेष्टुं
 कोक्तं, तत एव कुतश्चेशाकादिवार्यं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पङ्कजपदेन केवल-
 पङ्कजस्त्वेष बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृ पङ्कमिति बोधो जायत इति
 ग्रामाधिकारानामनुभवश्चात् पङ्कजनिकर्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पङ्कजस्त्वेष रूपा-
 शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पङ्कजैवेति—पङ्कजनिकर्तृपङ्कजैव कृतेः । नदेति—

(४) नैवैतैस्तु सर्वेषामपि पदानां वातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते ।
 उच्चारितशब्दाणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निष्प्रकाराणां
 पदानामर्थेयत्वं उक्तान्बोधोपायोऽस्तीति स्पष्टार्थं शब्दानां नैविध्यप्रदग्नैववाच्येनाभिधानि-
 यामकमन्वयव्यस्त्येति सूचयति । उक्तं हि ग्राम्यिकैः—

शक्तिपञ्चं आकरव्योपमानकोवाप्रवाक्याऽपह्णारतश्च ।

वाक्यस्य श्रेयाद्विदुतेत्येदं प्रति शक्तिश्चतः विदुपदस्य दंडाः ।

एवमर्थपङ्ककारणेनैकेषु लक्षितेषुपि शब्दानां, तेषां यथायस्यपरिहाराश्रित्येव भेदेषु

(११) 'पङ्कजवि' 'वर्ण' 'वर्ण' इति (४) पुनरुक्तिः, 'पङ्कजविप्रत्ययेन' इति (५) (६) पुनरुक्तिः वादः ।

न तु कुसुदाधर्षं, इति बोधार्थपुरस्कारेऽपि कदाचैव इवेति योगकृद् एव,
ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पञ्चस्यैव धृतेः । यदा तु पञ्चजं वर्णदोर्गत्यमिषादि
केनाप्युच्यते तदा तत्र पञ्चकृतत्वे लक्षणा । असुतस्तु पञ्चे शक्तिः ।

रुद्रा मन्त्रपादयः । यथा पञ्चे पञ्चजनिकर्तृत्वं वर्तते, तथा मन्त्रये
यज्ञविशिषे मन्त्रपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं यज्ञविशिषो बोधार्थं विनापि
नम्यत इति रुद्र एव । अर्थाच्च कुग्रस्य इत्यत्र कुग्रस्यशब्दो न साक्षाच्चि-
त्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुग्रस्यः चेने पुच्छे च मिचिते' इति मिचितो निपुचः,
अतो मुख्य एव (६) । एवं मन्त्रपशब्दो रुद्रत्वेन यज्ञविशिषे मुख्यः । यदा तु
मन्त्रपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाधनत्वात् मन्त्रपानकर्तृरिति साक्षाच्चि-
त्तः ।

आदितेयादिशब्दा यौमिकाः, अदितेरपत्वानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं
योनार्थ एव । यदा तु अपत्वार्थप्रत्ययान्तरेण 'क्व'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्णदोर्गतं पञ्चजं पञ्चाष्णातमित्यत्र पञ्चशब्दस्य पञ्चकृतत्वे लक्षणा, पञ्च एव शक्तिः ।
साक्षाच्चिन्तते कर्मणि कुग्रस्य इत्यत्र कुग्रं जातीयवचनानुवर्तिं विनैव निपुचार्थं
कुग्रशब्दो साक्षाच्चिन्तयितुं दूषयति—कर्मणोति । यदा तु आदिशब्दशब्दो (१२)
इतिपत्वार्थे एव प्रत्ययान्तस्तदा तु आदितेः पुत्रत्वान्तरस्य बोधः, अपि तु आदिशब्द-
रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदिना अभव' इति देवसामान्यपर्याये प्रतितोऽपि ।

ननु 'प्रत्ययार्थान्वितस्तार्थबोधकत्वं प्रत्ययान्त'मिति आवात् प्रत्ययार्थवहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राह्वयशक्तिमात्रेणैकार्थ्यप्रतिपादकत्वं रुद्रिः, अवयवशक्तिरपेक्षं
मदस्यैकार्थ्यप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिरपेक्षमेकार्थ्यप्रतिपादकत्वं योग-
रुद्रिरिति वृत्तिरान्वितेऽप्यवरोचितचरणाः । त्रित्यादौ शब्दे रुद्रिः, आदितेऽप्याचकारौ
योगः, पञ्चकारौ योगरुद्रिः । श्वमभिषा त्रिविधा ।

(६) इमेयज्ञादयोमाह्वयवेधमिति कायप्रकाशकतो मतं, न तच्चार । 'अन्वष्टि
शब्दानां अतुमतिनिमित्तमन्वष्टि प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्पणे दर्शितम् आदयम् । मन्त्रादि-
शब्देभ्यः भिन्नोऽभिधायाः प्रचार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परे-
रुद्रौमिकं मन्त्रोऽधिक'मिति । "अथान्वगन्वाचकर्मसकपनिशान्तज्ञानवधारिशब्देभ्यः का
शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अन्वसम्भारं विवेकादिषु केवलयसुदायशक्तिः, अन्वगन्वा
वाचिशब्दादिषु केवलयोगशक्तिः ।—अन्वे तु नदन्ति, वज्ररस्य (बोमरुद्रिमन्त्रेति वाचतु)

लेऽप्यादिभ्य इति देवपयसां पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्त्वात् प्रत्ययमहिम्ना योनिरूप्य पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्रत्ययशक्तिः संस्काराकारकलोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संस्कारकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्त्ममाभादिकाकारपरा ।
उपसर्गा योनिकत्वादात्यर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । यत्तं कृतकृतप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगेन सूत्र्य एवार्थः । (६)

Pāṇini III. 2.1. 'उप्यादयो बहुल'मिति बहुलप्रत्ययात् प्रायसो न योनायः ।

Unaḍi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्लो' इति कृते 'लो'प्रत्यये गीः श्रित

योधो भवति, ननु अतस्तेऽप्येवाह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अभि वि आ रूपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृतकृतौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वत्र प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या सूत्र्य एवार्थः ।

ननु तेषां मध्य उच्चादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहुनर्थात् आतीति कृतवत्ताः यस्मिन्नर्थे
विहितकृदतिरिक्ताद्यमपि बोधयति ; तेनोच्चादिप्रत्ययो हि प्रायशो योनायं न प्रतिपादयति,
अपि तु कृत्प्रायेमपीत्याह—उच्चाद्व इति । कर्तृबोधक'को'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः श्रिते' इति वाक्यस्य गमनकर्तुः, श्रयणरूपार्थे वाधिते सति
कृत्यवाधाः प्रसङ्गात् । अत औच्चादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावन्वयार्थो
विशेषणीयः, अपि तु आत्मादिविशिष्ट एव कृत्तिः । स च कृत्प्रायेच सूत्र्य एव, न
वाच्यकः ।

धातुपदान् शक्तिर्देवा, तद्गुणसंनिधावस्मात्तद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहिजस्य
प्राधान्यं यत्रोद्भवते वन्द्ये इत्यर्थं भवति—यथा व्यवसायकर्मणो दौ वृत्तविशेषौ । यदा तु

तु दौ भेदौ योनिकृद्भिर्गोमिककृद्भिरेति । तत्रावस्थोदाहरणं पञ्चनादिशब्दः 'न यत्रैकं
विशान्ध्यासि शब्दबोः', द्वितीयस्य त्वन्वयार्थः । चतुर्थे एवायमभिधाय भेद इत्यन्ते
इति दशमप्रकरणेऽपि ।

(६) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति च त्रिधा' इति तार्किकसंगोर्गण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्याततुप्रयोगौ विशेषस्तु ।

अन्वयमिधायकं नाम निपातः पादपूरकः ।'

इति नेदस्तोक्तविज्ञा महाभाष्यकृतम्मतमतिग चतुर्हर्तु, 'कृतकृत्यमात्रैकप्रेषवशात्कृत-
धातुकरा न च वृत्तकः' इति वा पक्षस्य आख्यायोपधेयाकरखसरक्तिमसुखस्य पक्षात्

इत्यपि मुख्यार्थवाधे सञ्चया स्यात्, तेनोपादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु कङ्क एवार्थः । स च मुख्य एव, न साध्याधिकः ।

समासयत्किञ्च विविधा (५) । तद्यादि बहुव्रीहिरन्वपदार्थे गतिः । सा च द्वेवा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अन्वयांशप्रधानाऽन्वयीभावस्य । नञर्थप्रधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्रधाना इत्यस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारि एकत्वं स्यात् यथाशक्त्यर्थम् । साहित्यान्वयप्राधान्ये इतरेतरयोगे द्वित्वबहुत्वे—धवस्वदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् स्वदिरः, स्वदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवस्वदिरपक्षाया इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादी विभक्तिके प्रत्येकं द्वित्वादिर्न बोधयति । धवस्वदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणेव—पितरावित्येकस्य पितृशयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रकृतेः ।

साहित्यान्वयस्य तत्पुरुषस्य प्राधान्यं तदेतरेतरदम्बसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवस्वदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्या दिवचनाम् । धवस्वदिरपक्षाया इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्विवचनम् । दम्बसमासस्य साहित्ये प्रक्तिरितिर्ज्ञेयोः शान्दबोधे
साहित्यस्य भावम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्ज्ञेया धवस्य
स्वदिरस्य वा, यत एकवचनस्वदिराभिप्रायेण धवस्वदिरौ पश्येत्पि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके प्रक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणाः । तनोदाशुदेवमात्र—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे ज्ञाते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षणेनैव बोध्यम् ।

विभागान्तरेणान्न भवति यथाशक्तं प्रत्येकं प्रक्तिरूपप्रसङ्गमवतारयति । समासस्य-
सुप्रिकल्पोपसर्गसहितप्रकृतिलक्षितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगश्रवणा एवार्थप्रतीतिः ।

(५) प्रायशोऽभिप्रायेण वृत्तार्थबोधः । तत्र शान्दशब्दोच्चारि पदेषु योगतः, यद्वादि-
पदेषु योगरूपेण, केवर्त्तबोधकधोवरादिपदेषु च कृतेषु प्रक्तिमत्त्वम् । कश्चित् सुवृत्तादि-
बोधकधीवरादिपदेषु 'तन्मात्रिका सती कृद्भिर्देव योगामहारिणी' इति भट्टवचनात्
कृद्भिष्यन्तेत्यतिरोहितार्थमेतत् । नञ्चन समासवदकपदार्थप्राधान्येनैव भागवत्पदो-
परिहारादिवधायम् । यदन्वयशुद्देशोऽत्र, न तु समासवृत्तादर्थनाय । तद्वचनविज्ञानेति—
कर्मकार्यभयवैजादि आत्यस्य भेदकोदाहरणं, उच्छ्वासरमानवेत्यादि परस्मैति । एतेषा-
मनुक्तं च कर्म शान्दप्रक्तिप्रकारादिकारितो यावन्म ।

वाचकोऽपि शब्दः सभाससन्नादे इति वाचनिको भवति । भीमर इति
कौवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति कृतीयातत्पुरुषसमासेन वृत्तुषिः प्रति-
पाद्यते । तत्र तु शेषश्चैव । एवं सर्वत्र सचचा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

योगिकालु शब्दाः सिद्धाः साध्याः । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या
वासुदेव्याकृता आनकदुन्दुभिर्मन्दनम्नादयः (13) । ते च पूर्वपदपरिहृत्तिसङ्घा-
तत्तरपदपरिहृत्तिसङ्घा उभयपदपरिहृत्तिसङ्घाच । वसुदेवमन्दन इति पूर्व-
पदस्य परिहृत्तिः, आनकदुन्दुभिर्वृत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इत्युभयपदस्य
(त) । एवमुभेयम् । अविदुभयपदापरिहृत्तिः, पदरथः नवमान् बोधस्य
शब्दादि ।

वाचकोऽपीति । भीमरशब्दः कौवर्त्तः कृत्, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुधृतिजननोभे
नञ्चया । ननु सुस्कार्थस्य वाच्यभावे कथं नञ्चया सम्भवतीति चेत् कृदिशब्दस्य सुस्कार्थो
कृद्ग्राह्य एव, अव्ययव्युत्पत्त्याऽर्थात्तरानु न सुखम् । यथा मन्दपदस्य स्तथापीति बोध्यम् ।

विद्वाः कौमारो प्रविद्वा (य) यथा आनरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिहृत्तीति—
वाच्यघटकीभूतपूर्वपदस्य परिहृत्तिः पूर्वपदस्यमागार्यकशब्दान्तरं सङ्गते । वसुदेवेति—
वसुदेवमानन्दयतीति वाच्ये वसुदेवशब्द एव परिहृत्तिसङ्घः, ननु मन्दनशब्दः, अतो
वसुदेवस्य इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वकथेय प्रतीतिर्ये भवति । एवं वसुदेवस्य
नञ्चकाये भाविभाषदत्तारसूचकं दुन्दुभिवादा देवाचक्रुरतस्तदर्थबोधकः आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरसुतस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । आन सुतपुत्रपदयोः परिहृत्ति-
नञ्चार्थं विद्यत इत्येव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः
परिहृत्तिसङ्घ' इति ठीकाणात् तत् शौरिशूरसुतस्यशूरसुतनादिपदेरेव तस्य परिहृत्तिरित्यभि-
प्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगकृत्, कृद्ग्रा तु 'देवकीवन्दनः शौरि'रितिभिधा-
नकात् सञ्जख्येन बोधः ।

(य) कौमादपि एकाङ्गपुत्रं कौमयशब्दं न चञ्चक्—नाम कौमप्रविद्वाप्रविद्भिर्ग्रा-
हिभाजोऽवतार्यत इति शब्दतः प्रतिभाति । तथा घति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि विद्वां
वर्धयत्येत् 'वसुदेवोऽस्य आनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्षः । 'उपाधिश्च विविधो
वस्तुधर्मो ननुवदन्त्यासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि विविधः विद्वाः साध्यो'ति 'वद्वेति-
वस्तुधर्म' इत्यादि साध्यप्रकाशकारिवाक्यवृत्तिमनुवदन्नाम भागवत्तया । विद्वांने तु
वयोर्भावात् वैकथ्यार्थं कथस्ततः काव्यमदेन सदास्वातप्रज्ञार्थो विवक्षितः । इह लक्ष्यम् ।

(13) 'आनकदुन्दुभिर्मन्दनादयः' इति पाठः (ख) (ग) (घ) प्रसिद्धः ।

सुखी साधकिको व्यञ्जक इति चे त्रिविधा पूर्वोक्तास्तो पुनरपि कथयिष्य-
माणादृष्टिमतवाचेतोरेव प्रस्तूयन्ते—

वृत्तिवशात् पुनस्त्वेधा—१६ का

ते शब्दा इति मन्मथम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तिवशम्तु अभिधा कथंवा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

वस्त्रोच्चारणमात्रेण सहजं वत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य शाखादिमति प्राप्तिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु जीमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो आख्यायितव्यत्वादेव । न तु तत्र
कथंवा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (८)

शब्दो न परिवर्तितव्यः किन्तु सूतशब्द एव परिवर्तितव्यः । तथाच शूद्रसूतपुत्र इत्यत्र
शूद्रसूतशब्दः परिवर्तितव्यः, पुत्रशब्दोऽपि परिवर्तितव्यः । ननु कस्यचित् शब्दस्य इति-
वृत्तिर्व्यर्त्तते कस्यचित्तेजनं किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्त्वभावाद् प्राभायिकाशामह-
भय एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पक्षेयशब्द एव पक्षिवाची, ननु एकरथो, नापि पक्ष-
स्थानः पक्षिवाची । गडगडशब्द एव गडगवाची, ननु पक्षवान्, नाप्यस्यैकककारादि-
प्रत्ययान्तो गडगादिशब्दः । तथा गोशब्दशब्द एव गोपवाची ननु गेहलक्ष्मः, नापि
गोशब्दजायः ।

यद्यस्य सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ
चेदिति—तत्तद्वृत्तिमान एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्यशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, अत्रिच्छद-
तत्तमोव्यक्तौ शक्तिश्चाकृतः पुनश्च साध्या गौरवोति वाक्यादसन्निरुद्धताभीक्ष्ण्यतस्तद-

(८) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्व्यर्त्तते । आक्षेपोऽनुमानं
प्राप्तिरिति वाच्यम् । तथाचाहुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गौरादिरु-
मानात् कथंवा । शब्दार्थ एव प्रयोगो, ननु शब्दार्थवाचः । इवमपि वाक्यार्थनोक्तत्वात् ।
अतो न कथंवा । यदुक्तं कुटुमात्राद्वाङ्मनसार्थवादेः (३।१५) —

युक्तान्यवयवाकाङ्क्षां न वाक्यं शब्दविच्छतिः ।

यद्यर्थान्यवयवेषुध्वन्योत्पत्तिमेव शङ्कतिः ।

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्त्रधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यातोक्तौ कश्चित् परावृत्तिरिति—गङ्गायां घोषान्धवाभावात्
घोषशब्दोऽत्र व्यस्यः, गङ्गाभीरपङ्कार्थः ; ततः प्रतिवसतीति युते गङ्गाशब्दो
वा व्यस्यन्ति तौरमभिप्रेते, घोषशब्दो वा व्यस्यन्ति प्रतिविम्बमभिप्रेते ।
उभयोरेव साक्ष्यकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं कङ्कितलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-
लक्षणेव । यद्ययमभ्यान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमिव विशार्व्यम् । यदि गङ्गाशब्द-
स्तटे लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-
शब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनेकत्वातिशयपतिपादनेन
तदेव तीरवत्तं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेना-
धिकप्रयोजनत्वामि घोषशब्दः एव साक्ष्यिक इति परामर्शान्तरं पुनस्तमा-
शोविषयशब्दान्दोषानुपपत्तेः, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदस्यपदार्थोपस्थितेरभावात् ।
एव दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वावङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु आसीत्
शक्तिस्वीकारे शक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तदशक्त्यविषयकत्वङ्कारः सिध्यतीत्याह—
तर्ह्येति । अतो आद्यादिप्रत्यक्षाभावेन अवङ्कार इत्यर्थः । आतो शक्तिप्रादिनां मति
अतिभावाद्यर्थं अतो लक्षणा न स्वीकरणीया, अतिभावाभावेपादेव । अविनाभावो
आतिः । तथा च अतिभावं विना आतिभावाग्रहपक्षमतो यत्र यत्र आतिभावं तत्र तत्र
अतिभावाभावप्रत्यक्षमेवेति शक्तिज्ञानादेव शब्दबोधे अतिभावाविति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने
जाते सतौत्तर्यः । या व्यस्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीर्भवकप्रत्यक्षत्वान्नो लक्षयेति
वर्त्यवधितार्थः । अधिकश्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां
स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनत्वाभावात् घोषपदस्यैव लक्ष्योचिता । इत्यन्त-
मपि दूषयति—पुनरिति । समानयेत्तु तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य जीवस्वीकारे
तस्यावयवमवयवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपङ्कां शक्ति-
रेवातल्लक्षणमनं शङ्क्यत इति निश्चिन्त्यम् । ‘गङ्गापदस्यमभिव्याहार’ विना केवलं
घोषः प्रसिद्धयति, समानयेत्तु मुख्यार्थस्य वाच्यभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु
गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः अतएव गङ्गापद एव लक्ष्येति युतुपपत्तेः । इयं लक्षणा
अङ्गुलीया, अङ्गु लक्षणं स्वार्थं यस्यां, (अ) तदाभूतापि गङ्गापदस्यार्थस्य ज्ञानं

(अ) अङ्गुलीयम् स्वार्थं वा मिति वा विमर्शः ।

नवेति श्रुते 'मन्त्रा'मन्त्र एव साधयिष्यो न 'श्रोत्र'मन्त्र इति निर्दिश्यन्, 'श्रोत्रः' प्रतिवक्षति, तस्मान्नवे'तु'शब्दे नाश्वमेधाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'मन्त्र'-शब्द एवेति श्रुतपक्षेति । इदं तु लक्षणा अहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण साधयिनाभावप्रतिपादयित्री ।

कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रविशत् ।
 'श्रोत्रो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्षचित् शुष्वचमाश्रुतुपो
 हृदिष्ट' इति श्रुतेनापि मनुष्या सुस्वार्थ एवाभिधीयते ।
 Petanjali-
 Varttika.

'क्षत्रियो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र अहदजहत्स्वार्था, साकार्यकर्ममनेन श्वसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादश्रुतो अहत्स्वार्था गमनाग्निनाजहत्स्वार्था । कैचि-कुन्तैर्वापीत्यर्थः । श्वसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वसाधयिनाभावो वर्तते, गच्छासम्बन्धान्नाश्वमेधाधकतात्त्वात् तस्य कस्यादयित्री ।

कुन्तोऽक्षविशेषः, तदिष्टिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्येणैव केवलपुरुषे 'कुन्ता'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशेषपुरुष एव । श्रोत्रो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र शुक्लवाचकस्य 'श्रोत्र'-शब्दस्य, श्रोत्रगुणविशिष्टे लक्षणेति चर्मन प्रविष्टिः । कक्षपिक्तस्य लक्षणां विनोद 'शुष्वचमाश्रुतुपो' कुमि'त्यनुप्रासनेन श्रोत्रशब्दोत्तर-मनुष्यो कोमाश्रुत्य श्रवार्थः । ननु कृत्रसंहितानां कृत्ररहितानां प्राज्ञानेकपुरुषाणां गमनस्यैव 'क्षत्रियो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-रहितकृत्रसंहितपुरुषसमूहे साधयिष्यिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृत्ररहितानां कृत्र-संहितानां च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावाच्छ्रुत्याप्यर्थस्य वाधः, व्यतीतं कृत्राक्षुभयन 'क्षत्रि'पदस्य लक्षणा । तेनान्नाश्वमेधाधत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनादुक्तयस्यैव रूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन बाधितत्वात् कथं प्राप्नोति ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा कति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न बाधितमिति वाच्यं, केचन 'पुरुषो गच्छती'-मन्त्रा रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति कर्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथविद्योदितगमनस्यैव विहितः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमनातोऽपि रथविद्यगमनविशेषे लक्षणा विवक्षनीया । तथाच रथविद्यगमनादुक्त-यस्यैव पुरुष इत्याकारकः प्राप्नोति विहितः । एवं कति लक्षणाया रथवृत्तिस्वरहित-गमनरूपप्रत्यये विशेषस्य प्राप्नोति भाष्ये कति गमनातोः प्रत्ययविशेषस्य निरर्थक-गमनरूपवृत्तिरूपस्यैव तादृशप्राप्नोति भाष्येन अहत्स्वार्था । एवं गमनात्पर्यय-गमनविशेषस्य साधयिनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेवैव लक्षणा अहदजहत्स्वार्था भवतीति

दास्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वाद्चेतने तदभावाद्वापारं लक्षणां पठन्ति केचि-
दास्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुसूतव्यापारस्य
कत्वादास्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘अस्याः क्रोशन्ती’त्यत्र लक्ष्यश्रमाद्येव जडत्वार्थेव । नैव प्रयोजनवती,
न वा कृत्रिमवत् ।

अस्यादिदेकदेशिनो मतमानिनाम्—‘रघो गच्छती’ति । अत्र रघुत्वाकर्षको न, युद्ध-
लक्षणाप्रत्यक्ष भवेत्वेव पुनरपि ‘रघु’पदस्य श्रव्यवन्मन्त्ररूपलक्षणाप्रसङ्गादित्यर्थः । सकर्ता-
केति—रघुसक्तं कर्ममात्रमात्रादन्वयात्प्रतीतिरूपं लक्षणाधीनमपि दर्शितम् । अंशत
इति—अमुच्चारणरमि निरवच्छिन्नगमनत्वकालित्वपक्षार्थस्य व्याप्तिरूपेणमात्रेण तदर्थे
अहत्तुम्भार्थं लक्षणा । अमृताग्निनेति—अमुच्चारणार्थस्य गमनविशेषस्य भावेन तदर्थेऽहत्तु-
म्भार्थं च । एतन्मते नास्मिन्निवारणमते मतान्तरमाह—केचिदिति (ग) । आस्यातस्य
मन्त्रे शक्तिरतोऽचेतने रक्षादौ यन्माभावाद्वापाररूपार्थं लक्षणां पठन्ति । व्यापारीऽन
स्वप्नेरन्वयपुनरेव सङ्ग रघुस्य गमनक्रियायानुसूतसंयोगः । तथाच गमनायानुसूतव्यापाराभयो
रघु रक्षाकारको धीवः सिद्ध इति भावः । अस्याचिन्तते ‘रघो गच्छती’त्यत्र लक्ष्येन शक्तिः
किन्तु मुख्य एवार्थं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आस्यातस्य न यत्नभावे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपमस्मैसु ‘मन्त्रे’ तथा
रघुपुनरन्वययोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच अचेतनकर्त्तृ-
त्वमभिव्याहाररूपेण व्यापारवत्त्वरूपेण यत्नस्य दोषो जायते, अचेतनकर्त्तृत्वस्यैव व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोचो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आस्यातस्यानुकूलचेति । आस्याताथानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुनरपि
चेतने रघु च धात्वर्थानुसूतव्यापारस्य यत्नस्य संयोगस्य च प्रयासंभवेन कत्वादास्यातचटितो
‘रघो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, ननु व्यापारिकः ।

(ग) वस्तुतस्तु ‘केचिदिति’ विद्देशेन अहत्तुम्भत्वसर्वकत्वव्यापारः पञ्चकतो वानभि-
मत इति सुस्पष्टमेव, अतः ‘अतो मताङ्गारमाह’ इति टीकाज्ञापितार्थं न यत्नकारमत-
तात्पर्यप्रमाणोचयना । आस्यातस्य प्रवृत्तादिवाचकत्वमुपन्यस्य अगदीशेन—‘आस्यातस्यैव
निश्चितस्य विधिवन्नेन बोधने । समर्थः कार्यवत्त्वस्य प्रवृत्तो नास्यातमुच्यते ॥ इति
व्यतिरेकत्वम् ।

(14) ‘तथा यत्नं तथा रघुपुनरन्वययोगे च वर्तते’ इति (ग) वृत्तये पाठः ।

कदा प्रयोजनेनापि सा विधा—२० का

सा लक्षणा विधा भवतीत्यर्थः । 'विचक्षेण' इत्यादी विधौ चेना यथेति बहुतरणेनावति सुहाराआदौ व्युत्पत्त्येऽपि यत्ना भवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव कृदिः । 'सङ्गायां चोपः प्रतिपद्यते'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु धीत्वपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्ब्रह्मचोचते ।

लक्षमात्रगुणैर्योगावृत्तेरिष्टा तु गोचरा ॥

'अङ्गेन रजिता कटौ रजिता तु प्रयोजने' इति वचनादङ्गप्ररजिता Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणेन प्रयोजिका, न कृदिलक्षणा ।

—भिद्व्यतीत्य सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मन्त्रा इति—अचेतनमन्त्रस्य क्रोशवाच्यभवात्तन्मन्त्रेण मन्त्रस्याप्युपनि लक्षणा । इदम् प्रयोजनवतीकृदिलक्षणाद्योरतिरिक्ता निरर्थिकौष ।

कार्यकलक्षणा तु विविधेत्याह—कृतेति । कृदिलक्षणा तु शक्तिगुणैव, अतरेऽस्या अपि कार्यकत्वं बोध्यम् । 'विष्णु'शब्देऽप्ययः सर्ववाच्यः, तेन विष्णु सर्वतोऽप्यति मन्त्रतीति विचक्षे सर्वव्यापिका चेना यथेति वृत्तयुक्त्या 'विचक्षेण'शब्देऽप्यववृत्तयुक्त्या मन्त्राराज-बोधकः, 'विचक्षेणो जगद्गर्भे' इत्यभिधानाच्छब्दा भगवदात्मकः, कृदिलक्षणाया भगवत्-पार्षदविशेषे काव्यव्यक्तिः । तथाच 'कृद्व्योमावृत्तिरिति विचक्षेण 'विचक्षेण'शब्देन पार्षदबोध एव भवति, ■ योगशब्दा मन्त्राराजबोधो भवति । न च कृदेः प्रतिपद्यकत्वाच्छब्दा भगवद्बोधोऽपि भाव्यति नाप्य, यतो 'कृद्व्योमावृत्तिरिति'त्यादेन योगशब्दा प्रत्ययवदितप्रकृतिलक्षणादाराजोर्ग बोध एव न जायते । वस्तु 'विचक्षेणो जगद्गर्भे' इत्यभिधानात् समुदायशब्दा भगवद्बोधे कृदेः प्रतिपद्यकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शब्दस्याविनाभूतोऽप्यप्यारब्धव्यवस्थितिविशिष्टस्य प्रतीतिर्ब्रह्माः सा लक्ष्योच्यते । अदाहरणम् 'सङ्गायां चोपः' इत्यादि । लक्षमात्रगुणस्य बाह्यप्रत्यय योग-हेतोर्गुणैर्गोचरैः, गौरी इतिर्गोचरीत्यर्थः । तथाचेतनस्य आन्तरिकव्यवस्थितिविशिष्टस्य प्रतीतिरिति भावः । अदाहरणम् 'गौरीश्री' इत्यादि । रचितिरुत्तीर्णोपाधिकप्रत्ययान्तराणां स्यात्तन्मन्त्रातिरिक्तः (प), च तु गौरीश्रीः ।

अङ्गेनेति—अङ्गप्ररजिता अङ्गप्ररजितरजिता, प्रयोजनवती लक्षणा अङ्गप्ररजितरजितेति

सारोपा सारोप्यमात्रं चारोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र सचवायामारोप्यमात्रं चारोपविषयश्च स्फुटो, सा सारोपा । यत्र 'अस्मत्तं श्रीलक्ष्मणमुच्यते' । अत्रास्मत्सारोप्यमात्रं मुच्यते चारोपविषयो वाच्यः स्फुटो । 'गोर्वाहीक' इत्यम्बे (प) ।

—आदिनाम्निर्गोर्षं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिमारोप्यमात्रेण चरमं चारोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्षं सति । यथा 'अस्मत्तमेवेद'मिति । चारोप्यमात्रेणास्मत्तेन मुच्य-
ते चारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्षः । 'गोरेवाय'मित्यम्बे ।

भिदे हे द्विविधे इमे ।

गोस्थो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धात्सरतोऽपि च ॥ २४ का

एतो भेदो सादृश्याद् गोस्थो, सम्बन्धात्सरतः शुद्धो भवत इत्यर्थः ।

मात्राधिकार्या यचनादङ्गाद्वह्निता प्रयोजनवती लक्षणेन प्रयोजिका सार्थिका, न तु स्फुटि-
कत्वात् । एतन्मते स्फुटिलक्षणा सार्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत्त उदाहरणमस्मत्तं श्रीलक्ष्मणमुच्यते,
अन्त्यमते तु 'गोर्वाहीक' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—चारोप्यमात्रेणेत्यन्तेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
चारोपविषय इति लक्ष्यकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्षं सतीति—मेदं लक्ष्यकथा-
श्रवणमपि अन्तर्निर्गोर्षं सतीति वाच्यं स्वकारेण लक्ष्यकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्याम्बे अन्तर्निर्गोर्षं लक्ष्यकथाश्रवणमपि अन्तर्निर्गोर्षं सतीति वाच्यं प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्याम्बे
इत्याश्रयस्य निषेधः । अयं वाह्योक्तो न भवत्यपि तु गोरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां श्रेयम् ।

(प) यत्र भक्तकृते यन्त्रे श्रीलक्ष्मणमकथाश्रवणं यथोदाहरणविशेषः, तेन तदर्थीयुदाहरण-
मन्त्यमत्त उदाहरण इत्यस्य इत्यभिधानम् । 'यन्त्राणां चिन्तयितुमात्मनः' चे चमाश्रितः ।
वाह्योक्ता नाम ते देशा न तत्र द्विवचं वसेत् ॥ इति महाभारतौच्यकर्मपण्यल्लोकावाहीको
नाम वर्णनीयो देशविशेषस्तत्रः शुद्धो वाह्योक्त इति वा व्याख्या । अत्रात्रत्यानाचार्यादि-
कावर्णोपलब्धः, अत्रत्यानाचार्यादित्यत्र बोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

साङ्ख्यहेतुका तूष्ठा सम्यक्त्वान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्वक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्वक्तिरेवायम्'—यत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । 'आयुर्धृतं', 'आयुरेवेद'मित्यन्ते । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्ण-
सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य
सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्पर्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्वत्र
प्रयोजनं न कृद्भिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्ध्यर्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपसाध्यवधाने हे द्विविधे भवतः । साङ्ख्यसम्बन्धेनारोपे सति हे गौण्यौ
भवतः, सम्यक्त्वान्तरेकारोपे सति हे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्वक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपः । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
धाना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नायम्, एतादृशजनकता-
तिशयकप्रयोजनवत्तैरेव लक्षणेति ज्ञेयम् । अर्थं व्यापारः कृष्णसेवैव तदर्थसम्बन्धे
लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एक, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य
कृद्भिः कृत्वा गोपनात्वादेव प्रयोगः, तद्विरहिते गोपालनकर्तारि वैश्यजातौ गोपत्ववधारणु
लाक्षणिक एव—यथा 'मन्त्रं भोजयेत्' इत्यत्र 'मन्त्रं'शब्दो यथे कृद्भिः मनुष्ये लाक्षणिकः ।
यत्कृतमालम्ब्याह—कृष्णो गोपालनाद्गोपो न भवति, किन्तु गोपनातिरेकः । तत्र
गोपनातिरेकस्य कर्मान्तरं दिहाय गोपालनेऽत्यासक्तिस्तथा मीकलक्षणापि गोपालने
त्यासक्तिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपसाध्यवधानांशस्यै प्रयोजनवती
लक्षणा न कृद्भिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदप्रसादः—लक्ष्यं विद्वार्थं पराक्षेपः, यथा 'कुम्भाः प्रविशन्ति' इत्यत्र
कुम्भलक्षणेनस्य प्रवेशविद्वार्थं परस्य पुनर्लक्षणाक्षेपः—ततोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
'मन्त्राय चाम' इत्यत्र परस्मिन्कारे गङ्गायुक्तस्य द्रौक्षपावनत्वाद्देः समर्पणम्—तत्र लक्ष्य-

(फ) 'पुनरीकारलक्षणायां' (ग) १४८ इति लक्षणाख्यानवसरे दर्शितं भाष्यकृत-
कोट्यादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—'तात्पर्यान्तयेव तद्वर्णात्तत्त्वामीप्यान्तयेव' ।
तत्त्वार्थस्यार्थादर्शनादेषा न लक्षणा र्थः ॥" तात्पर्यात् यथा—'मन्त्राः कुम्भे' ।
तद्वर्णात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । तत्त्वामीप्यात् यथा—'मन्त्राय चाम' ।
तत्त्वार्थस्यार्थाद् यथा—'कुम्भाः प्रविशन्ति' । तदर्थोद्दिष्टस्य सख एकः, एवमपि
एकमङ्गाधरे ।

प्राक्प्रतिनी उपपादानकचयदे प्रयोक्तो । तेनोपादानकचया सचयकचया चेत्तर्कः । उपचारेणामित्रत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्तमानयोर्द्वयोरेकारोप उपचारः । तत्र 'निष्कर्षायति', 'दीयाः नृतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेद्यादिभिः कालिङ्गार्थे सखवादक्रान्तां परिवां ओक्तचललितादीनामादेयः कृत इत्युपादान-सचयः । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानकचया प्रयोजनकङ्गोरभावात् । यथा 'मौरमुवम्भ' इति अतिचोदितमनुवन्धनं कथं न स्यादिति आत्मा व्यतिराचिष्यते ननु ग्रन्थेनोच्यते, 'विशेष'नाभिधायकत्वेन 'जीवव्यक्तिर्जिज्ञेयश्चे' इति आयात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेन न गौर्मायगीमोत्वाभिसम्भवात् नो'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कृत्विज्वाक्यं कर्त्तुं, त्रविशं पिच्छीं गृहं भक्षयेत्वादिव्याधिपः एव । 'पौनो कचया ज्ञेया । इतरांश्च द्विविधे एव कचये गृहे ज्ञेये । प्रागुपादानकचये इत्यत्र आत्माभावे—प्राक्प्रतिनीति । इयोरेकारोप इति—'गौर्माहीक' इति स्थान उपचार इत्यर्थः । ईदृशेति—वेद्योः स्वातन्त्र्येण ज्ञानासम्भवादेत्युपदेन श्रीकृष्णस्याधीपः कृतः । बोद्धाः ज्ञानस्यात्मात्मा अतिमनुकुर्वन्ति । यनेति—यत्र चातिव्यक्तोरविनाभावो चातिव्यक्त-सम्भवात्तत्र आत्मा व्यतिराचिष्यते । 'योको देवदत्तो हिवा न भुङ्क्ते'—अत्राप्यधीपत्त्या रक्षितोचित्यविधिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानकचया । तत्र ज्ञेयः—कचयार्थोक्तोः प्रयोजनकङ्गोरभावात् । 'गो'पदस्य कर्त्ता ज्ञययायां न प्रयोजनं, न वा कृष्टिः । प्रयोजनं विनैव कर्त्तव्यं कृत्वा कचयिकप्रयोक्तुं विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—अथेति । अतुल्यं गोपवार्थस्य गोत्वस्य मनुकर्तृकं कर्त्तव्यं कथं स्यादिति पुनश्च यदामर्श

(व) 'मौरमुवम्भ' इत्यनोपादानकचयेति मकरमित्रादीनां भर्तृ, तत्र विचारयन्निष्कर्षरिहा-देव दर्शितम् । 'मौरमुवम्भोऽप्योपिचोमोव' इत्यादि अतिनिम्नवादि मदाज्ञवन्धनविशिष्टाक्षम् । अङ्गुल्या आङ्गुल्यो हस्तश्च इति यावत् । सर्वविषयलोभिवर्गेव आत्माचिन्तकमिच्छा-मिति दर्शितमेवैतत्कौशिकवाक्यपदे १८ कारिकासप्तमी, वेदिकवाक्ये चान्न मूलस्य प्रतीक—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य समुत्तरा यास्या प्रकृत्युत्तरायेव सता । येवान्न दर्शते—'गौः आत्मादिमात् घर्म्मो स्वरूपेणात्रातमोत्वमेव चमिच्छकमनतेव न मोर्त्त गोचरव्यवहारनिर्वाहकः, वाच्यगौर्मापि मोभिन्न इति अवधारण्य निर्व्याहकः—तथा यति पुराणमिच्छकत्वसंज्ञानतया गोत्वप्यहदस्यायां त्वि गौरिति मोभिन्न इति वा अवधारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् यदे गौरिति त्वि चागौरिति वा अवधारः स्यादिति भावः । गोत्वमिच्छकत्वात् गोत्ववत्तया ज्ञावात् गौर्माभिच्छकवत्त्वार्थे' इति ।

देवदत्तो दिवा न सुहृत्—वागो सुहृत् इत्यर्थादस्य नम्यत इत्यादिषु
नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुम्भाः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'कुम्भावां घोष'-
इत्यादौ शैतन्यावयवत्वादि लक्षणेन नोपादानलक्षणा ।

पूर्वेष्वनुभिर्भेदैः सा द्वाभ्यामुपादानलक्षणा लक्षणाभ्याम् । २० । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणा लक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

चतुर्वीर्यैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिदैरिवोद्यदवः-

कुन्दे विभ्रमिहैरिव स्मरकलाशाधि निशातेरिव ।

जातिं सति लक्षणा व्यतिराक्षिप्यते, ननु गोशब्देन शब्दा लक्षणा वा व्यतिरक्ष्यते ।
विशेष्ये गोत्वे लक्षणा धर्मव्यतिराक्षिप्यते, नान्यथा यस्यास्तथाभूतामिमां विशेष्यं गो-
व्यतिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तं च शास्त्रपद्वीथि काकरत्वे—गौर्गोव्यतिः
स्वरूपेण साक्षादिमाणादिना न गौर्गं गोपदार्थः, वाय्वगौर्गं गोभिन्नानामन्वादि-
पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिन्नत्वात् गोत्वजातिसम्बन्धाद्येवशाद् गौर्गोपदब्ध्यान्वयो-
विधयः । यथा गोपदस्यैव आद्येपलभ्यस्तस्यैव प्रयोजनाद्यभावात्तत्त्वता नास्ति, तथैव 'कठः
क्रियता'मित्युक्ते कर्ताद्येपलभ्यस्तस्यैव लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं तं
कुम्भिकृतं कटं कर्माद्येपलभ्यम् । प्रविशेत्कृते एवं कर्माद्येपलभ्यम् । पिच्छीमन्त्रादि-
प्रासमित्युक्ते मन्त्रधेति क्रियाद्येपलभ्या—इत्यादिनाद्येव एवं, न तु लक्षणा, प्रयोजनलक्ष्यो-
रभावादिति भावः । केवलमिति—वेद्यमिति । 'कुम्भाः प्रविशन्ती'त्यादौ वा उपदानलक्षणा ।
शब्दा कुम्भविशिष्टा इत्युक्ते कुम्भस्य विशेष्यत्वविशेष्यत्वान्नमो भवति तत्रातिशयोक्तिरिति
पुनरुक्तं प्रवेश्यङ्गात् ; अतः कुम्भस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुम्भा' इति लक्षणा
पदमुक्तम् । एवंमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोगः कृतम् ।

पूर्वैरिति—गौर्वगुह्यभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा आभ्यामुपादानां द्विविधा, एवं त्रयैव
अनुभिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि लक्षणाप्रकाशः । इत्यन्ते कटिप्रयोगान्वा भेदाधिक्यं नास्तीत्यतम् ।
विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते वक् भेदाः, कटिप्रयोगा एतेति। अत्रविधेयं लक्षणे-
त्यतम् । एवंमेव इत्यतः कटिप्रयोगान्वाभारोक्तव्यवधानाभां तथोपादानलक्षणायां
प्रत्येकं भेदाध्यायोक्तव्येन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः लक्षणाभिः । यथा
गौर्वगुह्यभेदेन भेदोक्तव्येन 'एवमपि'—(८) प्रकारा लक्षणेति विष्णुर्गं असंस्तुताः ।
निरूप्यतिशयव्यङ्ग्ये तत्रैव प्रत्येकं रत्नाणां विधयः ।

मन्मोक्षमन्तयासैरिष भूयं लावण्यादीनाम्

कियं केलिकलाविधिः सुखल । मे रेतो हरिश्चन्द्रकैः (म) ॥ १

अथोत्पत्तीर्णादीनां लावण्यादीनां पदानां व्यञ्जं गृह्यतया प्रकाशयति । तथाहि—‘उत्पत्तीर्णे’ति निम्नोपविधेयः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरच-
नयनभूषतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिरे’त्यङ्कुरत्वादीष्वपि मोमसत्त्वं,
‘उदयद्वयःकुन्दे’ति सुवसितत्वं, ‘अरकताभावे’ति अरकतयाततया चेतो-
भेदकत्वं, ‘मन्मोक्षमन्तये’ति लावण्याधिक्यम् । इदमवस्थमेव ।

अगुहं यथा—

लीलाविलासमहुरिमगरिमा आभीरपकुमारिषाणं ।

कच्छाशुराभगवता विषद्विभावं पट्टादो भवति ॥ २

यत्र पाठित इत्यगुहव्यञ्जम् ।

यद्य का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणाया—

नामयत इति—तथाच गृह्यज्ञाया व्यञ्जयज्ञेति द्विविधेव लक्षणा (म) ।

ये सुखल । केषं केलिकलानिधिरङ्गवेमे रेतो हरति । कथञ्चनैः? उत्पत्तीर्णैरिष
उत्पत्तीर्णमन्मोक्ष वर्द्धकितकलादिपुस्तकौनां निम्नोपविधेयत्वादिशयः, तेनाङ्गस्य निर्मा-
विशेषो ध्वनितः । उदयद्वय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । अरक
कलाक्षेपे प्राप्ते ‘अरकात्’ इति प्रसिद्धे निशातेस्तैश्चोद्गीकृतेः, तेन कन्दर्पसततीक्ष्णमेनाङ्गस्य
चेतोभेदकत्वमासीदम् । लावण्यादिनां या वापी दीर्घिका तस्या चत्वे भ्रष्टमतिशयेन
मन्मोक्षमन्तयासैः प्रोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासिति—लीलाविलासमहुरिमगरिमा आभीरपकुमारिषाणाम् । कच्छाशुराभि-
गुह्या विदग्धभावं पाठितो भवति ॥ विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—एव
लीलाविलासिणीषु वेदग्ध्यादिकं सत्त्वं प्रीतिमयमेवैव सत्त्वं प्रकाशितमभूदिति व्यञ्ज-
कज्ञम् ।

(म) मन्मोक्षमन्तयासैरिषाणाम् मन्मोक्षमन्तयासैः । उक्तौ ‘गतव्यङ्ग्ये’ति नामयत इति
पञ्चसत्ता लक्षणेवाभिहितत्वात् कृतौचस्य भेदसापरिमितत्वं ज्ञातं टीकाज्ञता, तच्च दर्पणादि-
दृष्टितभाधारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(न) ‘आरात्राणां वीक्ष्य सुवचमेतदाह लज्जा’ इति नाशिककौस्तुभटीकायाम् (२८) ।
‘आङ्गकैरिति’ ‘ल’ प्रत्ययेन लाकाया वयःशब्दिनाम्पदाया वा दायाया वदीनमित्युच्ये
भवति ।

अभिधास्यन्वाचेपतात्पर्यार्थां समाश्रितः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः कथंश्च ध्वनना तु सा (२) ॥ २६ वा

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधास्यतिः,
अन्वयान्वयाभाव एव न स्यात् । अन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणाभाश्रित्य
तटे लक्षयति । तदन्तरं लक्षणासमाप्तौ ध्वननाभाश्रित्य शैलपावनत्वादिकं
प्रयोजनं ध्वनति । लक्षणायाः स्यात्प्राक्कृतया निरूपितत्वात् स्यात्प्र-
लक्षणेन ध्वननाजननी,—

Kavyaprakasa II.

“प्रयोजनेन सञ्चितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

ज्ञानस्य विषयो कथ्यः फलमन्वदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाश्रित इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्त्यन्तरं ध्वननादिध्वन्यबोध-
स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य ध्वननेत्यर्थः । ‘तत्परं कुत्रचिदुद्देश-
निष्ठं कुत्रचिच्च विशेषनिष्ठं यदातोति नियमेनात विशेषनिष्ठग्रन्थात् ‘ते’ति लीजिज्ञम् ।
अन्वयेति—अन्वया लक्षणाश्रित्य प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यालीकारेऽन्वयाभावो लक्षणा-
वीजमन्वयाहुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थं बोधपदार्थस्यान्वयाहुपपत्ति-
ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु ध्वननाया
यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणेव भविष्यति, अर्था ध्वननायाः अतन्वदुदाहृत-
लीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—यद्वाच्यता यद्वाच्यतेति च ।
तत्र यद्वाच्यतेति लक्षणा ध्वननाजन्यो ध्वननावृत्तिजन्यबोधोत्पत्तिरिति पूर्वमर्थः । तत्र
असाधनमाह—प्रयोजनेन शैलपावनत्वेन सञ्चितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-
बोधविषयो भवेत् । अभिधाया निरुत्पन्नान्तरमन्वयाहुपपत्तिज्ञानादया लक्षणायाः प्रवृत्ति-
स्याया लक्षणाया निरुत्पन्नान्तरमहो अनेन विशेषदृष्टिना गङ्गातीरे घोष इत्युक्ता ‘गङ्गायां
घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्यालक्षणाकृतं शैलपावनत्वदिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(२) तर्किकैः केचिद्व्यञ्जनायाः अतन्वदुदाहरणं न लीजियते । अज्ञाना शब्दो व्यापारो चेति
द्विधा । सा च पुनरभिधास्यता लक्षणाश्रित्येति मेहेनापि निज्ञा । अतः कारिकायां शब्द-
ध्वननाया एव परिग्रहः । नैवाधिकेऽभिधास्यताया यद्वाच्यताः कश्चिदभिधायां कश्चित्
सातुपर्यवर्तते, लक्षणाश्रित्यतायाः शब्दध्वननाया लक्षणावाच्यताभावः सत्येति । तन्वदुदाहृत-
पद्धतिस्तु अतन्वद्वयं न स्यात् । अत्रिकस्तु लक्षणाश्रित्यशब्दध्वननाश्रित्ये इव वृत्तिविषयो

(15) ‘लक्षणीयं न लक्षये’ इति अन्वयेन सञ्चितं लक्षणीयं प्रयोजनं भावः । कुत्रचिदुद्देश-
पथं ध्वननादुदाहृतं, यतो न किञ्च लक्षणीयं न लक्षयेत् ।

तथाहि —

भविष्यो वज्रवद्वक्त्रा वज्र सुखो मधुपुरीं मंदा ।

इय भविष्यं चम्पाय पिबद् वज्र सवचपुटपण ॥ १

इत्यत्र 'पिबती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन वज्रशून्यत्वमस्या अभिव्यक्ति-
मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्याख्यानां वृत्तिर्मात्रित्वं, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्रैकपदस्यैव अग्निना अग्निकाव्यमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्यावस्था-
वाङ्मनाहतिः स्वीकार्येति पूर्वमुक्तं, तन्नोदाहरणमाह—तथाहोति । भवितो वज्रवर्षतिना
अस्य सुखो मधुपुरीं मन्दा । इति भवितमात्रेणा पिबति वधूः भवचपुटपणः । वज्रवर्षतिना
वज्राग्नेन, चार्थेणा कठिणता । पिबतीति—ग्रन्थस्य पानात्म्यवात् 'पिबती'ति पदं चाद-
म्ब्यते लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वज्रा वज्रशून्यत्वं वज्रवर्षतिराह्वयमभि-
व्यक्तिमिति निश्चितम् । इत्याह वज्रशून्यत्वस्यापार्थस्य पुनर्व्याख्यानाहतिर्मात्रित्वं व्यञ्जकं
'पिबती'ति लाक्षणिकम् परमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां ग्रन्थबोधे सर्वथा भावं नास्ति, तस्मिन्ने
विशेषविविधेभ्योः ग्रन्थबोधे सम्बन्धमात्रार्थं विशेषकान्वित एव विशेषपदस्याभिधा
स्वीकरोम्यथा—विशेषकान्वितपदं केवलं तात्पर्यमात्रवाचकम् । एवं चेति विशेषकान्विते-
ऽभिधेयं तस्यैव वृत्तार्थान्वितेऽपि विशेषपदस्याभिधा वक्तव्या, अतः तस्यैवावज्ञायाप-

(Suggestiveness) कविशब्दबोधावितलेऽपि प्राधान्येनार्थवद्वैव सङ्ख्येयवद्वैववृत्ति-
मन्वोमघिरोक्तः सत्ता सुखता च स्वीक्रियते । एवमपि वज्रनाहतिप्रस्थापनमात्रार्थं
अभिव्यक्तिः, 'काव्यकाला न श्वार्थः' (११२) इत्यभिव्यक्तिः । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रचयितुं काव्यम्' 'बौचित्यं रचयितुं शिष्टं वाक्यं बौचित्यमिति
च मन्वमात्रेणैकोत्तरचमत्कारप्राप्तो रच एव वज्रनायाः वास्तवा स्वीकृतः अवचमानं
निर्दिष्टम् । अत्रार्थे दिनाक्षेपसुक्तयोः सापेक्षिकमतवमात्रोचनवाच्यवाक्यार्थसुदाश्रित्यने ;
विचारस्तु तदाकर एव प्रत्ययः—

(१) 'I should certainly lay it down that there is nothing so eloquent
as real passion, standing, where it ought, in enthusiastic affluents of
inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loeb Critical*.

(२) All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings...
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words-
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*.